

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ : ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન , ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ઠ મ

સંચયન ૩૫ - એપ્રિલ ૨૦૧૯

પ્રતિભાવનો મંદયુગ? / સંપાદકનું કથન / રમણ સોની

કાવ્ય-સપ્તક / કવિતા / ઉશનસુ

એક એક્સ રે / વાર્તા / રજનીકુમાર પંડ્યા

કોલોકિયલ ગુજરાતીમાં કવિતા / કાવ્ય / ચંદ્રવદન મહેતા

જનાન્તિકે / નિબંધ / સુરેશ જોષી

મંચસ્થ, મંચોત્સુક, મંચભ્રષ્ટ મહાનુભાવો / હાસ્ય / નટવર પંડ્યા

મિયાં ફુસકી-જીવરામ ભટ્ટ સંવાદ / કાવ્ય / હરીશ મીનાશ્રુ

ઉપવનની વાટે ફૂલોની સાથે / પ્રવાસ / રાજીવ રાણે

અવર્તમાન / વાર્તાનુવાદ / લે.બનફૂલ(બંગાળી); અનુ. રજનીકાન્ત રાવળ

હું જ સાંભળું મને / કાવ્ય / પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી : લોકભાષા, જ્ઞાનભાષા, ભવિષ્યભાષા / વક્તવ્યલેખ / ઉર્વીશ કોઠારી

ભાષાપ્રેમી છો? / વર્તમાનપત્ર-લેખ / હિમાંશુ કિકાણી

/ ચિત્રકળાકૃતિઓ / હંકુ શાહ

‘શ્રેષ્ઠ અનિરુદ્ધ’ / એકત્ર-વૃત્ત... /

સંપાદકનું કથન

પ્રતિભાવનો મંદયુગ?

એક સમય એવો હતો જ્યારે સાહિત્યમાં કોઈનું નવું કાવ્ય, નવી વાર્તા, નવો વિવેચનલેખ સામયિકોમાં પ્રગટ થયાં હોય એ ધ્યાનપાત્ર હોય તો એની ચર્ચા થતી – વાતાવરણ કુતૂહલ, ટીકા-પ્રશંસા, વગેરથી કંઈક ઉત્તેજનાવાળું રહેતું. ઉત્તમ લેખક કે તેજસ્વી નવ-ઉદ્ધિત સર્જક હવે નવું શું આપે છે; યુવાન લેખકજૂથ કે મંડળી કેવી પ્રયોગશીલ રચનાઓથી અને પ્રવૃત્તિઓથી સાહિત્યિક આબોહવાને કેવો ઘાટ આપે છે એ તરફ ભાવકોની ને અભ્યાસી વિવેચકોની નજર રહેતી ને અકુંઠિત રીતે, દિલચોરી વિના અભિપ્રાયો અપાતા. વાતાવરણ ઊંડાપોહભર્યું રહેતું. વ્યક્તિગત રીતે પણ, સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી કૃતિ વિશે કે લેખકે મિત્રને કે અભ્યાસીને મોકલેલી ભેટ-નકલ વિશે તરત પ્રતિભાવ અપાતો. પ્રગટ થયેલી ધ્યાનપાત્ર કૃતિ ઉપેક્ષિત કે અનુલ્લેખ્ય (un-noticed) રહેતી ન હતી. રસ-જિજ્ઞાસાપૂર્વક બધું વંચાતું અને પ્રતિભાવ પામતું.

હવે, લેખકોની ફરિયાદ બલકે મૂંઝવણ એ છે કે સામયિકમાંની રચના વિશે કે મોકલેલા નવ-પ્રકાશિત પુસ્તક વિશે કોઈ પ્રતિભાવ કે પ્રત્યુત્તર મળતાં નથી, ક્યારેક તો મળ્યાની પહોંચ સુધ્યાં નથી મળતી. ક્યાંક કોઈ મિત્ર કે પરિચિત મળી જાય તો વળી કહે કે તમારું પેલું વાંચેલું. પુસ્તક મોકલ્યા પછી, ઠીકઠીક રાહ જોઈને ફોન કર્યો હોય તો

જાણવા મળે કે, હા મળેલું પણ જણાવવું રહી ગયું. અલબત્ત, ક્યારેક વિસરી પણ જવાય. પરંતુ આ એક પ્રકારની વ્યાપક ઉદાસીનતા તો છે જ.

નવા લેખકો (કેટલાક જાણીતા અને નીવડેલા લેખકો પણ) હવે ફેસબુક તરફ પણ વળ્યા છે. ત્યાં અલબત્ત, તરત પ્રતિભાવ મળે છે. એ પ્રતિભાવ હાજરી પુરાવ્યાનો (Likનો) કે ‘વાહ, સરસ’-પ્રકારનો હોય છે. એમાંરસ/જિજ્ઞાસા/અધિકૃતતા જવલ્લે જ હોય છે. એટલે એ એક પ્રકારની અર્ધ-પ્રગટ ઉદાસીનતા જ ગણાય. આ પ્રકારની હળવી/બહોળી જાહેરાત(પબ્લિસિટી) અને, કહો કે બહુ-પ્રિયતા, લેખકનું સાચું અને નક્કર પ્રતિપોષણ નથી. એ જાણે કે કૃતિ દેખાડે છે, પહોંચાડતો કે પહોંચાડી શકતો નથી! સામયિકોમાં ચર્ચાપત્રો દેખાતાં નથી(કે ન-જેવાં થયાં છે) ને ફેસબુકમાં ચર્ચાના ચોતરા વિસ્તરતા જાય છે – એ એક વિલક્ષણ સ્થિતિ તો છે જ. એને માત્ર મુદ્રિતથી વિજાણુ તરફના ઝોકમાં ખતવી દઈ ન શકાય.

વાચનનું પ્રમાણ ઘણું ઘટ્યું છે એ તો જાણીતું છે, પણ જે થોડાક જણ વાંચતા રહ્યા છે એમની સંડોવણી પણ સાવ ઓછી થઈ ગઈ છે, એથી નવા તથા નીવડેલા લેખકોની જે મહત્ત્વની રચનાઓ, લેખો, પુસ્તકો પ્રકાશિત થાય છે એ પણ ઘણુંખરું, અનુલ્લેખ્ય રહીને ઉદાસીનતાની ગર્તામાં જાય છે એ ચિંતાજનક છે. આ સ્થિતિ સાર્વત્રિક નથી પણ એ બહુગ્રાસ તરફ ધસતી તો જાય છે.

જે વાંચે છે તે સૌ પ્રતિભાવ-કૃપણ ન રહે ને પોતાનાં આનંદ કે નારાજગી નિખાલસ રીતે વ્યક્ત કરે તો પણ વાતાવરણમાં એક તાજગીનો સંચાર થાય.

આવી પ્રતિભાવ-મંદીમાં ફરીફરી પેલી જાણીતી પંક્તિ સ્મરણે ચડે છે : બોલો સખે, કુંઠિત કંઠ બોલો...

રમણસોમી

કાવ્ય-સપ્તક

ઉશનસ્

આપણા એક ઉત્તમ સર્જક-શક્તિવાળા કવિ ઉશનસ્ (નટવરલાલ પંડ્યા ૧૯૨૦- ૨૦૧૧) સમયની રીતે અનુગાંધીયુગના પણ એમની કવિતાના સંવેદનજગતનું એક પગેરું ગાંધીયુગમાં મળે ને રૂપની દૃષ્ટિએ બળવંતરાય ઠાકોરની સોનેટયુસ્તીને પણ એમની કવિતા સ્પર્શેલી. અલબત્ત, ગુજરાતી કવિતાનાં રૂપ-પરિવર્તનો સાથે પણ એમણે સંવાદ સાધેલો. એવું વ્યાપક એમનું ફલક. સર્જકની ઊર્જાથી સતત અને વિપુલ લેખન કર્યું એમાં સમૃદ્ધિની સાથે ઉત્તમ કવિશક્તિ પણ પ્રગટી.

વળાવી બા આવી, પ્રથમ શિશુ, બાઈ રે તારાં ભાગ્ય મહા બળવાન – એવાં સર્વપ્રિય બનેલાં કાવ્યોની સાથે પ્રકૃતિની આદિમતાને વ્યક્ત કરતી વિદગ્ધપ્રિય સોનેટમાળાઓ, પ્રીતિ-સંવેદનની વિલક્ષણ છાંદસ-અછાંદસ-ગીતિકવિતા, સંવાદકેન્દ્રી દીર્ઘ કવિતા ઉશનસ્-નું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. તૃણનો ગ્રહ, સ્પંદ અને છંદ જેવા ઘણા સંગ્રહોને સમાવતો બૃહદ સંચય સમસ્ત કવિતા પ્રગટ થયા પછી પણ ઉશનસ્ કાવ્યપુસ્તકો પ્રગટ કરતા રહેલા. એમ જીવનના અંત સુધી એ સર્જનરત રહેલા.

કવિતા ઉપરાંત આત્મકથા, નાટક, નવલકથા અને ખાસ તો વિવેચનના ક્ષેત્રે એમણે પ્રભાવક લેખન કર્યું હતું.

અહીં એમનાં જાણીતાંની સાથે જ ઓછાં પરિચિત પણ આસ્વાદ્ય કાવ્યો રજૂ કર્યાં છે.

૧

બાઈ રે, તારાં ભાગ્ય મહા બળવાન

બાઈ રે તારાં ભાગ્ય મહા બળવાન :

અમૃતપ્રાણહાર તે તારાં ગોરસ માગે કહાન! –બાઈ રે...

ઊંચે વ્યોમભવન ખેલંદો ઊતર્યો તારે નેસ,

ગોરસ મિષે પ્રેમપિયાસી યાચત બાળે વેશ,

ઘણી થૈ બેસે તોય શું કહીએ; આ તો માગત દાણ. –બાઈ રે...

કંઈક બીજી કો મહિયારીની કોઈ ન ફોડે ગોળી,

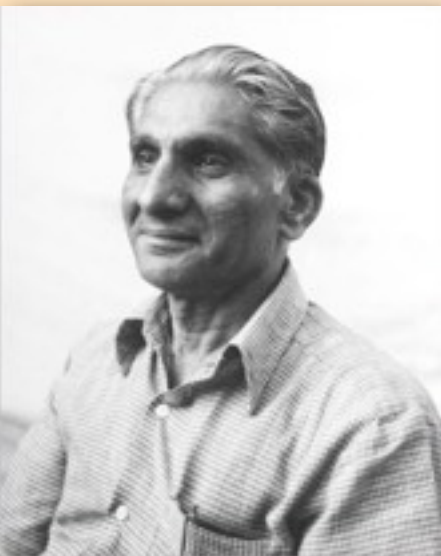
રાત દી પી પી પોતે, ગોરસ બગડ્યાં દેતી ઢોળી,

આપણું પીધું તુચ્છ, હરિનું ચાખ્યું બુંદ મહાન. –બાઈ રે...

ગગરી ફોડી ભવ ફેડ્યો ને મહીમાં પ્રીત લૂંટાઈ,

કાનજી જેવો લૂંટણહાર ત્યાં કેં ન બચાવવું બાઈ!

બચિયું એટલું એળે, અહીં તો લૂંટવું એટલી લ્હાણ! –બાઈ રે...

૨

પ્રથમ રેલો ૨

નવલ જળનો ખેલો રેલો શેરી વચાળથી નીકળ્યો,
જળ ધડકિયું થોડું, થોડી ધીમી થઈ રે ગતિ;
જલધિ તણી કો ઓછી-આઘી ગઈ ચમકી સ્મૃતિ,
મલિન જળમાં નીલો નીલો સમંદર ઓગળ્યો!

ઉદધિ સુધી એ ખોંચાશે? એ હશે દૂર કેટલે?
અતટ અતલાં કેવાં હોશે સનાતન એ જળો!
પથ મળી જશે પાસેની કો નદી છીછરાં જળે?
શ્રવણ વિવરોનાં જાગી ગૈ સ્ખલજજલ કલ્કલો.

ક્યહીં સુધી જવું ભાગ્યે મારે લલાટ લખ્યું હશે?
રણ શી ભૂખરી ભાગોળે ઓ ધૂલિ શું જશે ગળી?
તરસી સીમની વા કો સુક્કી તલાવડી પી જશે?
અવર ગલીથી જાયે જો કો પ્રવાહ બીજો મળી!

ઘૂમરી ફરીને ઘોળી પીતો બધી અશી ફિકરો
મલિન ફીણને છોગે રેલો શેરી વચે થઈ નીકળ્યો

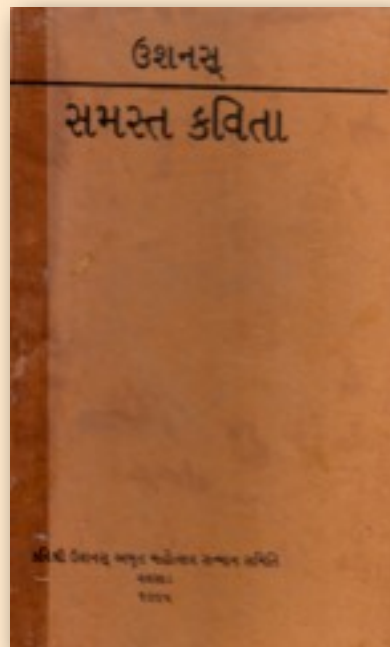
૩

મધુર નમણા ચહેરા

મધુર નમણા ચહેરાઓની હવામહીં પ્યાલીઓ
ગગન કરી દે કેફે રાતું કસૂંબલ આસવે;
નયન હજી તો હોઠે માંડે, પીધોય ન ઘૂંટડો,
નજર ખુદ ત્યાં મારી પીવા જશી મદિરા બની
જતી લથડતી ધોરી રસ્તે પતંગ શી ફૂલ પે
વદન વદને ઊડે, બેસે, પીએ મધુ, ચીકણી
ઘણીય વખતે મારે એને ઉઠાડવી રે પડે,
નયન મીંચીને ઢીંચ્યે જાતી અસભ્ય ઊંઘેટ્ટીને.

મધુર નમણા ચહેરાઓનો ભવોભવનો ઋણી;
મુજ જીવનના પંથે છાયાદ્રુમો સમ જે હસ્યા,
નયન ઊતરે ઊડે ઊડે અતીત વિશેય, તો
મધુર નમણા ચહેરાઓના દીપે પથ ઊજળો!

જીવનવગડે કાંટામાં છો છુંદાય પદો પડી,
મધુર નમણા ચહેરાથી તો ખસે જ ન આંખડી.

૪

અશ્વત્થભાવ

અહો, આ આશ્ચર્યે મુજથી ગયું કોઈ બીજ ગરી!
કુંવારી ભૂમિમાં ગહન પડ નીચે જઈ ઠર્યું;
અને રોમાંચોનું તતડી નીકળ્યું જંગલ નર્યું,
ગઈ ભીની ભીની અડકી શીળી જ્યાં વાયુલહરી!

થતું જ્યાં ચૈતન્ય સ્થગિત ક્ષણ કે ઉર્વર ધરા
વિશે હું રોપાતો તરુ સમ – પગે કેં ગલીગલી,
ઊગું – મૂળો ઊંડાં પૃથિવીગ્રહની પાર નીકળી
રહે કંપી શૂન્યે જીવનરસવેગે તરવર્યા.

મને ચારે બાજુ શિરથી, કરથી, સ્કંધથી ફૂટે
ભૂરાં આકાશોની જટિલ વિટપો શૂન્ય વીંઝતી
જતી ઊંચી ઊંચી વિહગ રવથી આકુલ થતી
ખચી તારાઓની બણબણથી જ્યોતિર્મધુપુટે!

અનાદિથી જાણે સમયપટ ઘેઘૂર પીંપળો
ઊભો છું રાતોડી – કીડી ઊભરતી – પોપડીભર્યો.

૫

સોહાગ રાત અને પછી

તમે તે પ્રત્યૂષે પરવરી ગયા નાથ! અહીંથી
પથારી છાંડીને પથિક, અરધા સ્વપ્ન સરખા,
અને હું તો સ્વપ્ને સ્થગિત, અધઘેને હું પછીયે
તમોને ક્યાં સુધી રહી સઘન સેવંતી પડખે...

તમે તે રાતે જે રીતથી રતિથી ગૂઢ ગહને
પ્રવેશ્યા પાતાળો મહીં સકલ અસ્તિત્વ મુજના :
ગર્યું જાણે સ્વાતિસુખદ અમીનું બુંદ છીપમાં,
હજી આનંદે તે વીજપુલકની ના કળ વળે.
હવે વ્હાલા, હું તો નવરી જ નથીને ક્ષણ પણ :
ન દ્હાડે કે રાતે, દિનભર ગૂંથું ઊન-ઝભલું
અખંડે અંઢેલી ઘરની ભીંત અર્ધેરી ઊંઘમાં,
ગૂંથું છું રાતોમાં પુલકનું ઝીણું કોઈ સપનું.

અને સાથે વ્હાલા! ભીંતર ગૂંથું છું બાળક તમ
તમારી રેખાઓ લઈ લઈ, કંઈ ભેળવી મમ.

૬

જે આનંદ તને સ્મરવામાં

જે આનંદ તને સ્મરવામાં તે નહિ બીજે ક્યાંહી,
હે પ્રિયતમ, મારું આટલું સુખ હરી લીજે નાહી.

કોઈ દીયે નીકળી આવે તું

રૂમઝૂમ મારે દારે,

મને ગમે : પકડાઈ જાઉં

અંસવનના શણગારે;

જે આનંદ તને મળવામાં એવી કો ક્ષણમાંહી...

જે આનંદ તને સ્મરવામાં તે નહિ બીજે ક્યાંહી.

તું સૌથી મોહક છો પ્રીતમ,

તુંહિ સૌથી અભિરામ,

નામ તિહારું 'રૂપ સુદુર્લભ',

'તરસ' અમારું નામ.

જે આનંદ રહ્યો ઝૂરવામાં જનમમરણ લયવાહી...

જે આનંદ તને સ્મરવામાં તે નહિ બીજે ક્યાંહી.

વિરહ નામની પ્રીત તિહારી

મળી છે, હું બડભાગી,

હું વ્યાકુલ વૈષ્ણવ તવ અવિરત

નામજપન અનુરાગી.

જે આનંદ મને મરવામાં અબઘડી, આમ જ, આંહી...

જે આનંદ તને સ્મરવામાં તે નહિ બીજે ક્યાંહી...

૭

ઈલિનોઇસ યુનિવર્સિટીના એક મ્યુઝિયમમાં

છેવટે તારે ને મારે છે શું, ઓ પશ્ચિમ?

ત્યાં આપણું એકાદ ઘડી-અઘઘડીનું

અમથું જ મળી જવું, ને તેનો

આટલો મોટો તે ઉપાડો હોય?

(હા, તું તે મ્યુઝિયમની સૌથી વધુ સુંદર ચીજ હતી,

તે જુદી વાત છે)

ન કંઈ વાતબાત,

ન કંઈ ન્યાતજાત,

મળ્યા-ભાઈની પ્રીત,

તેનો આવડો મોટો તે ઉપાડો હોય આટલે છેટ્ટે?

ઘેર પાછો આવી ગયો છું

અને લાવ્યો છું તારી એક રહસ્ય વાત;

સાન્તાક્રૂઝના ઍરપોર્ટના

કસ્ટમ અધિકારીઓથી છુપાવી

એક તારો ચહેરો સ્મગલ કરી લાવ્યો છું ને હવે જોરથી

ધડકું છું

દમિયલની માફક તેની ઉપર ઝૂકીને;

લે, તને આ સાત સાત સાગર પારથી એક અનામત ચુંબન

મોકલું છું

ત્યાં જે તને ન અપાયું તે—તને

ને તારા બહાને આખા પશ્ચિમના ચહેરાનેય...

[સાતે કાવ્યો 'સમસ્ત કવિતા'માંથી]

એક એક્સ-રે

રજનીકુમાર પંડ્યા

‘લખ’, મેં કહ્યું, ‘લખતી કેમ નથી?’

દીકરી હસીને બોલી : ‘પણ પપ્પા તમે લખાવો તો લખુંને?’

‘સારું લખ,’ મેં કહ્યું : ‘આમ તો તું પણ મારી વતી લખી શકે. સાદો નિર્દોષ કાગળ છે. પણ ઠીક હવે, તને એમ છે કે મારા કલિનને લખવાનો છે એટલે મારે લખાવવો જોઈએ – ખરી છે તું!’

દીકરી બોલપેનના પોઈન્ટને ઉઘાડ-બંધ કરવા માંડી. મેં કહ્યું : ‘એમ ના કર, પેન બગડી જાય. ચાલ, લખ.’

એ તત્પર થઈને બેઠી.

‘લખ, સ્નેહી ભાઈશ્રી સેવંતીલાલ...

લખ્યું?’

‘હા પપ્પા!’

પછી પાછો મને એક વિચાર આવ્યો.

કહ્યું : ‘સ્નેહી શબ્દ છેકી નાખ.’

‘કેમ? સ્નેહી ના ગણાય?’

‘તું હું કહું એમ કરને!’ ‘સ્નેહી’ શબ્દ કાઠી નાખ. લખ, ભાઈશ્રી.’

‘એકલું ભાઈશ્રી?’

‘સારું આગળ પૂજ્ય લખ... મારાથી દસ વરસ મોટો તો છે જને?’

‘મોટો!’

‘મોટો નહીં, મોટા છે બસ! તું તો ભઈ ભારે! લખ ‘પૂજ્ય’... ના, ના, ‘પરમ પૂજ્ય’... વળી વાંચીને કહેશે કે બહુ અભિમાની થઈ ગયો છે.’

‘લખ્યું, પરમ પૂજ્ય ભાઈશ્રી સેવંતીલાલ...’ પછી પૂછ્યું : ‘...ની સેવામાં’ લખવું છે?’

‘સેવામાં શાના વળી? સાલો એ સેવાલાયક છે ખરો? ‘પરમ પૂજ્ય’માં બધું આવી ગયું.’

‘પપ્પા, બિચારાને ગાળ કાં આપો?’

‘ત્યારે શું?’ મારાથી બોલાઈ ગયું. ‘જિંદગી આખી મવાલીગીરીમાંથી ઊંચો જ નથી આવ્યો. કદી યાદ નથી કર્યો. આજે ક્યાંક સલવાણો છે એટલે યાદ આવ્યો.’

છોકરીએ આંખો પટપટાવી. બોલી : ‘આગળ શું લખું?’

‘લખ કે તમારો પત્ર કાલે જ મળ્યો.’

‘કાલે ક્યાં મળ્યો છે, પપ્પા! દસ-બાર દિવસ થઈ ગયા!’

‘હશે, પણ મેં તો સરખી રીતે કાલે વાંચ્યોને? શો ફેર પડે છે કાલે ટપાલમાં આવ્યો હોય કે દસ દિવસ અગાઉ!’

‘એમ લખું કે ટપાલ ખાતાની હડતાલ હતી એટલે!’

‘હા લખ લખ... કોણ જોવા ગયું છે કે હડતાલ હતી કે નહીં? તાવ અને હડતાલ ગમે તેને ગમે ત્યારે આવે... એમાં કોઈ ડાઉટ જ ના કરે.’

‘પછી?’ એણે લખીને પૂછ્યું.

‘લખ કે તમારા આવવાના ખબર જાણી આનંદ થયો. ઘણા વખતથી ભાભીને અને છોકરાંઓને જોયાં નથી, તે જોવાશે. મળાશે.’

‘ભાભીનું નામ નથી લખવું?’

‘નામને!’ મેં બહુ યાદ કર્યું પણ આવ્યું નહીં. બોલ્યો : ‘સાલું ભૂલી ગયો છું. યાદ નથી આવતું. જો કે યાદ કરવા જેવું એમાં કંઈ છે પણ નહીં.’

‘કેમ?’

‘સતારા તરફની કોઈક ઘાટણને ઉપાડી લાવ્યો છે. કોણ જાણે શા હીરા ટાંક્યા હતા! મોઢું જોયું હોય તો ચાર દિવસ સુધી ખાવાનું ના ભાવે. મેં તો એકાદ વાર જોઈ હશે. બીજી વાર નજર નાખવાનું મન ના થાય.’

‘બાળકો કેટલાં છે, પપ્પા?’

‘ભૂંડનો વસ્તાર ના પુછાય, દીકરી,’ હું બોલ્યો. ‘બે-ત્રણ બાઈના આગલા ઘરનાં છે. એક-બે અહીં થયાં. એકાદ છોકરો સેવંતિયાની આગલી બૈરીનો છે. જવા દેને!’

‘પછી?’

‘લખ્યુંને કે ભાભીને અને છોકરાંઓને જોવાનું અમને બહુ મન છે.’

‘હા, એ તો લખ્યું, પણ પછી?’

‘લખને કે, પણ અમારે હમણાં ઘરમાં માંદગીનો ખાટલો ચાલે છે.’

‘માંદગી? કોને!’

‘કેમ?’ મેં ચિડાઈને પૂછ્યું ‘કાલે તારી મમ્મીને છીંકો નહોતી આવતી? ધ્યાન ના રાખીએ તો શરદીમાંથી ન્યુમોનિયા થતાં વાર લાગે?’

‘પણ એ લેટરમાં લખવાની કાંઈ જરૂર, પપ્પા?’

‘છે, છે, એ તું ના સમજે. લખ, માંદગીનો ખાટલો ચાલે છે ને કદાચ રંગરોગાનનું કામ પણ ઉખેળવાનું થશે.’

‘લખ્યું.’ છોકરી હોઠ વંકાવીને બોલી, પણ લખ્યું ખરું.

‘એટલે જો તમે જરા શાંતિથી ફેબ્રુઆરીમાં આવવાનું રાખો તો વધારે આનંદ થશે. બાકી અત્યારેય આવવું હોય તો પણ અડચણ નથી. અમે બધાં બહુ રાજી થશું. તમારું જ ઘર છે.’ પછી મનોમન બોલ્યો : ‘ફેબ્રુઆરીમાં આપણે ક્યાં અહીં છીએ!’

છોકરી મનના સંવાદો ના સાંભળી શકે. સારું છે. બોલી ‘તમારું જ ઘર છે એમ ખરેખર લખુંને પપ્પા?’

‘લખને!’ મેં કહ્યું. ‘એમાં કોઈ વાંધો જ નથી. આપણા વડવાઓ પણ કહી ગયા છે કે કદી વિનય વિવેક ના ચૂકવો. શું?’

‘ઓ.કે. પપ્પા, લખ્યું. બીજું?’

‘લખ કે તમારો મોટો બાબો બારમા ધોરણમાં પાસ થયો એ જાણી બહુ રાજી થયા છીએ.’

‘એમના પત્રમાં તો બાબો નહીં બેબી લખ્યું છે પપ્પા...’

‘અચ્છા તો બેબી લખ... મને છોકરો વાંચ્યાનું યાદ રહી ગયેલું.’

‘ને ધોરણ બારમું નહીં, દસમું...’

‘એ કાગળ ક્યાં?’

‘તમારી પાસે હતોને? કાલે તો તમે વાંચ્યો!’

‘જવા દે-મરશે... કોણ શોધે? નક્કી ના હોય તો એમ લખ : ‘બાળકોની પ્રગતિના સમાચાર જાણી અતિ હર્ષ થયો.’

‘હા, એ ઠીક છે. બધું આવી જાય. લો, લખી દીધું, પછી?’

‘લખ કે દાદાવાળું જે ખેતર તમે ખેડો છે ને ઊપજ લો છો તેનો વિગતે હિસાબ ફરસદે મોકલશો.’

‘પણ પપ્પા, તમે તો કહેતા હતા કે હવે એ ખેતર તો કૃષ્ણાર્પણ કરવા જેવું છે.’

‘તું હજી બાળક છો. કશું સમજતી નથી – હજુય કહું છું કે કૃષ્ણાર્પણ કરવા જેવું છે.’

‘પણ તો પછી?’

‘શું તો પછી, આપણે પોદળામાં સાંઠો ઊભો રાખવો કે નહીં?’

‘પોદળામાં સાંઠો એટલે?’

‘તું નહીં સમજે!’ મેં કહ્યું : ‘હિસાબ કોડીનો ને બક્ષિસ લાખની.’

‘પપ્પા, પણ એમની સ્થિતિ સારી ના હોય તો આપણે શા માટે એટલામાં મોઢું નાખવું?’

‘બાવા થઈ જવું?’

‘વરસે પાંચસો-હજાર નહીં આવે તો બાવા થઈ જઈશું?’

‘સવાલ રૂપિયાનો નથી – હિસાબનો છે. હિસાબ કોડીનોય જોઈએ.’

‘ને બક્ષિસ લાખની – એનું શું?’

‘તું લબલબ બહુ કરે છે’ મેં કંટાળીને કહ્યું. ‘તું હું કહું એમ લખ. લખ કે તમે માતાજીની જાત્રાએ જવાના છો એ જાણી આનંદ થયો. રૂપિયા પાંચસો ને એક અમારા વતી માતાજીના પારે ધરાવી દેશો. આપણે હિસાબ સમજી લઈશું.’

‘પણ પપ્પા, એના કરતાં આપણે પાંચસો એકનું અહીંથી મનીઓર્ડર જ કરી દઈએ તો કેમ?’

‘શું કામ?’ મેં અકળાઈને કહ્યું, ‘હિસાબમાંથી વાળી લેવાથી એટલી તો ઉઘરાણી પત્ની ગણાયને! ને વળી પુન્યનું કામ થાય.’

‘ઠીક’ એણે લખ્યું. ‘બીજું શું?’

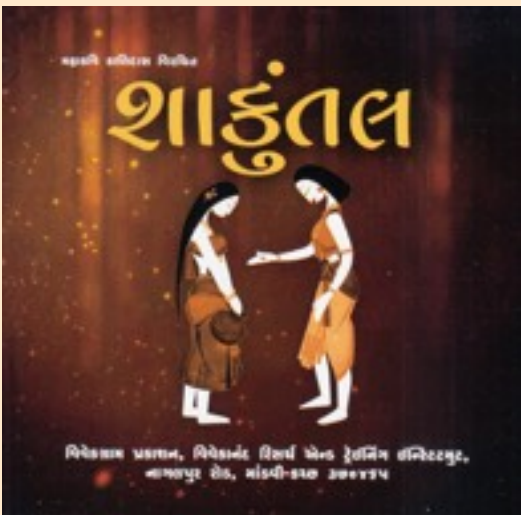
‘બસ, બહુ થયું’ મેં કહ્યું. ‘પોસ્ટકાર્ડમાં છેલ્લે લખી નાખ. બેબી અને એની બા તમને સૌને સાષ્ટાંગ પ્રણામ લખાવે છે. લિ. લાવ હું સહી કરી દઉં... ગોકળદાસના પાયલાગણ. લાવ... છાલ છૂટે.’

***

સેવંતીલાલ આખો પત્ર વાંચી ગયા, ને પછી હરખઘેલા થઈને રસોડામાં દોડી ગયા. કહ્યું ‘જો તો ખરી લલિતા, ભલે મારો સગો નાનો ભાઈ નથી, પણ છે જરાય લક્ષ્મીનું અભિમાન! આપણને કેટલા વિવેકથી લખે છે કે તમારું ઘર સમજીને ફેબ્રુઆરીમાં જરૂર જરૂર આવજો. આપણને સૌને ફરી ફરીને પ્રણામ લખ્યા છે ને હિસાબ માટેય કોઈ ઉતાવળ નથી. લખે છે કે તમારી ફુરસદે મોકલજો... બોલ કહેવું પડે કે નહીં?’

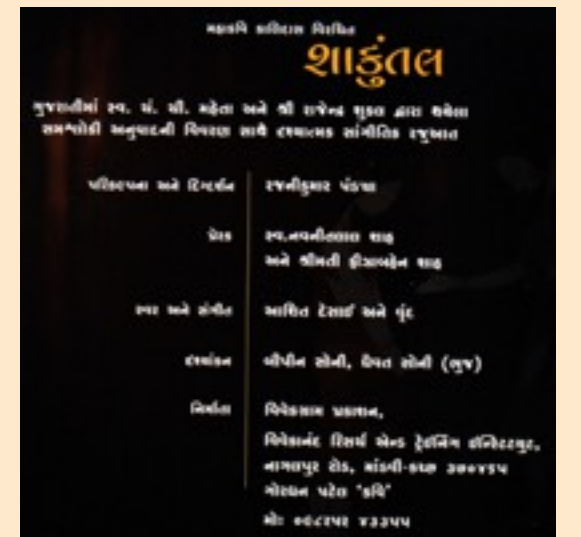
લલિતા રોટલી વણતાં વણતાં બોલી : ‘કહેવું પડે.’

[‘નવનીત-સમર્પણ’, ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૮]

અભિજ્ઞાન શાકુંતલના કન્યાવિદાય સુધીના પ્રસંગના શ્રી ચં.ચી.મહેતાએ કરેલા સમશ્લોકી અનુવાદને કવિ શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લે સંપૂર્ણ શાકુંતલનું રૂપ આપ્યું. શ્રી રજનીકુમાર પંડ્યાએ સંપાદિત કરેલી એનિમેટેડ ફિલ્મની ૮૩ મિનિટની આ સી.ડી.માં રસ ધરાવનાર શ્રી રજનીકુમાર પંડ્યાનો સંપર્ક* કરી શકે.

* જુઓ લેખકસંપર્ક

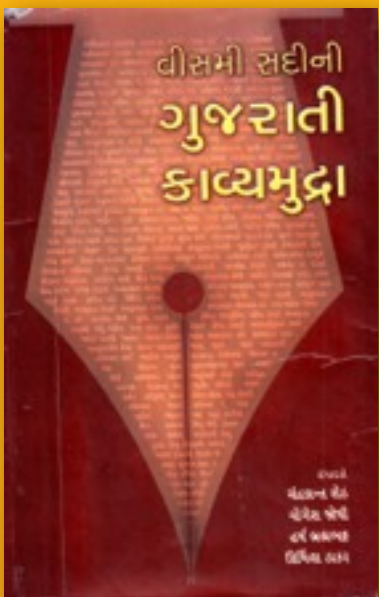
કાવ્ય

કોલોકિયલ ગુજરાતીમાં કવિતા

ચંદ્રવદન મહેતા

મુખ્યત્વે નાટ્યકાર, નાટ્યવિવેચક અને -ગઠરિયાં શીર્ષકની પ્રવાસાત્મકથાના લેખક તરીકે પ્રભાવક ચંદ્રવદન મહેતા (૧૯૦૧-૧૯૮૧)એ સરસ કવિતા પણ લખેલી. અહીં મૂકેલી એમની એક નાટ્યવેગ વાળી વિલક્ષણ કાવ્યકૃતિ રસપ્રદ નીવડશે.

ધિસીઝ ખરી ફેક્ટ છે, ડિયર ઓ જશું ફેંડ તું!
 નહીં તુજ સિવાય હું અધર કોઈને શું કહું?
 અરે બિલીવ યાર! જો અહીં ઊભી હતી ટ્રામ ને
 નજીક ફૂટપાથ આ, ત્યહીં ઊભી હતી એ સહી.
 પછી તરત એ ચઢી ઉપર ફન્ટના ગેટથી
 જરી મલકતી, જરા ઠમકતી બડી સ્ટાઈલથી.
 અને મુજ નજીક એ સીટ અડોઅડી એ લિયે.
 થઈ ખડડ સ્ટાર્ટ ટ્રામ, જરી લાગતાં આંચકો
 લગોલગ ખભા હતા; અસલ જેમ દુધ્યંત ને
 વળી પુરુરવા* ખભે અડી શકુંતલા-ઉર્વશી.

અડોઅડ ખભા હતા, અડી ઘડી રહ્યા તે સમે
 અમે નજર મીટમાં, હૃદય બીટ બેના વધુ
 હશે અનુભવ્યા નકી, મધુર શ્રોબમાં તે ઘડી
 બિકોઝ હર સ્લીવલેસ વળી બોબ્ડના કર્લને
 અને ઇયરરિંગ તો ફૂલકિયું? અરે જો ભૂલ્યો,
 અહું ટુલીપ શું ઝૂલે, નજરમાં બધું સ્વીટલી
 ધર્યું, મધુર મૂર્તિની ફિગરની બ્યૂટી, કેશની,

ભૂલી સમયસ્થાનને, લુકિંગ એટ ત્રાંસી દગે.
 ત્યહીં સડનલી મને નજીક આવી કંડક્ટરે
 કરી ટિકિટમાંગ ત્યાં, જરીક ભાન આવ્યું અરે
 અને વુડ બિલીવ! એક નહીં બે ધરી આનીઓ
 લઈ ટિકિટ બે પછી ટિમીડલી પૂછ્યું : ‘ક્યાં જશો?’

અને તરત સ્વીટલી, અરર, યાર રે શું કહું?
 વદી : ‘ટિકિટ જ્યાં જશે, ત્યહીં જઈશ હું સ્યોરલી.
 અમસ્થી રદ શીદ એ ટિકિટને કરું હું વળી?’
 કરી ટણટણાટ ને ખડખડાટ એ ઊપડી
 અનેક વિક્ટોરિયા, વમળતી પથે, સ્ટંટથી
 જુવાન ત્યહીં જંપ લે, ફૂલીશ લોક વચ્ચે જતાં
 કૂદે, અડવડે, ધસે, ટણણટં જતી ટ્રામ એ :
 ઊભી સખત શોકથી, અજબ શોખથી ટટ્ટુ-શી,
 પડ્યાં ધરરધૂસ બધાં પગ-ઠરેલ જે પુસ્તકો,
 અચાનક પડી વિચિત્ર વળી આગની બૂમ, ને
 બધાં જ ત્યજી સીટ્સ લઈ લાઈફને દોડતાં
 ત્યજી સકળ બૂક્સ એ ઊતરી ફન્ટના ડોરથી,
 પડેલ ગભરાટમાં હુંય ગયો વળી બેકથી.

અને અવર વેઝ બે કુદરતે કર્યાં રે, છૂટા!
 ગઈ, ટિકિટ આ રહી ફક્ત દેખવી બે સહી!

[‘વીસમી સદીની કાવ્યમુદ્રા’-માંથી]

નિબંધ

જનાન્તિકે

સુરેશ જોષી

ગુજરાતી સાહિત્યના આધુનિક યુગના મેઘાવી વિધાયક સુરેશ હ. જોષી(૧૯૨૧-૧૯૮૬) જેવા પ્રભાવક વિવેચક એવા જ મહત્ત્વના લલિતનિબંધોના સર્જક. જનાન્તિકે નિબંધસંગ્રહમાંથી એમનો એક બહુપ્રશસ્ત નિબંધ અહીંય રજૂ કર્યો છે.

આશ્ચર્યનો અન્ત નથી. ખૂબ ખૂબ દુઃખી થવાને કારણ છે. મને ખૂબ ચિન્તા થવી જોઈએ એવો મામલો છે. એક હિતેચ્છુ મિત્રને તો મારે વિષે ભારે ચિન્તા થાય છે પણ મનેય આશ્ચર્ય થાય છે કે આટલી નફ્ટાઈ મારામાં ક્યાંથી આવી? હું નિશ્ચિન્ત છું એમ કહું તો નકારાત્મક વર્ણન થયું. હું પ્રસન્ન છું, ચિન્તાની છાયા ક્યાંથીય પ્રવેશી ન શકે એવી નિરન્દ્ર પ્રસન્નતા અનુભવું છું. ચૈત્રની બળતી બપોર ને મ્લાન ચાંદનીવાળી રાતોમાંથી સ્વતો આહ્લાદ માણીને પ્રાણ પ્રફુલ્લ છે.

ને આ પ્રસન્નતા! પ્રફુલ્લતા માટે ટ્રાન્સ ઍટલાન્ટિક ક્લીપરમાં ઉડ્યન કરવું પડ્યું નથી, હસ્તામલકવત્ આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. બડભાગી છું. નાનકડા ઘરની પાછળના નાના શા જમીનના ટુકડામાં પ્રસન્નતાનું વાવેતર કરું છું ને પ્રસન્નતા લાણું છું. દસેક દિવસ પર ઉપેક્ષિત શુષ્કપ્રાય મુમૂર્ષુ ગુલાબ (જયદેવ સ્થલપદ્મ કોને કહે છે?)નો છોડો જોયો. એની આ દશા સહેવાઈ નહીં. એને લાવીને અમારા નાના શા વનસ્પતિવિસ્તાર વચ્ચે મૂકી દીધો. તે દિવસથી ભારે કુતૂહલથી એને રોજ જોયા કરું છું. પહેલાં તો એ નવા વાતાવરણમાં સંકોચ પામીને સાવ અતડો અતડો રહેવા લાગ્યો. મને કિશોરાવસ્થાના દિવસો યાદ આવ્યા. પિતામહની વાત્સલ્યભરી છાયા નીચે વિશ્વસ્ત બનીને અમે ભણતા હતા. ભણતા હતા તેનું ભાનસરખું ન રહે એવી રીતે ભણતા હતા. ધરાઈ-ધરાઈને જીવતા હતા. દરરોજ સવારે નજર સામે ખડો થતો સોનગઢનો કિલ્લો અદ્ભુત રસનો અખૂટ ભંડાર હતો. એ વનસ્પતિ-આકાન્ત કિલ્લાને ખૂણેખૂણે પરાક્રમના પ્રસંગો હતા, ઘટાદાર વૃક્ષોની છાયામાં કલ્પનાને છુટ્ટી મૂકવાનું પ્રલોભન હતું. વીરરસના ઉદ્દીપન-વિભાવની પણ ખોટ નહોતી. આ પરિવેશ વચ્ચેથી ઉખાડીને વધુ અભ્યાસ માટે અમને એક નવા જ વાતાવરણમાં રોપી દીધા. એ નિર્વાસનની સ્મૃતિ

ભૂંસાઈ નથી. ત્યારે હું ય આમ જ અતડો અતડો રહેતો, વૈશાખમાં ગણ્યાં ગણાય નહીં વીણ્યાં વિણાય નહીં એટલાં ફૂલથી તારાખચિત આકાશને પડકારતા (હાસ્તો, કારણ કે તારાઓ આકાશ પાસે અગણિત છે, પણ તારકપુષ્પની સુવાસ કોઈ કવિએ વર્ણવી જાણ્યામાં નથી – કાલિદાસેય નહીંને! – મારી ભૂલ થતી હોય તો કહેજો.) એ મોગરાને મનમાં સ્મર્યા કરતો, – સુગન્ધમાં કદાચ સ્મૃતિને ઉજ્જવિત કરવાની સૌથી વિશેષ શક્તિ હશે? ન જાને!

બાજુની લીમ્બોઈએ એક નાનકડી ડાળી ગુલાબના અનુનય માટે લંબાવી છે, કેળ પણ એના નવા ફૂટેલા પાનની છાયા કરીને એને રીઝવી રહી છે, પણ ગુલાબનો ચહેરો એવો ને એવો મ્લાન છે. હું જોયા કરું છું. સવારે ઊઠીને તરત ગુલાબનું મન બદલાયું કે નહીં તે જોવા દોડી જાઉં છું. થોડા દિવસ તો ભારે ચિંતામાં ગયા. સાચું કહું છું, હું ભારે ચિંતાતુર હતો. ગુલાબે મને આત્મીય તરીકે સ્વીકાર્યો નો'તો. એના મનમાં હજુ દ્વિધા હતી. કોઈકે અધીર બનીને કહ્યું પણ ખરું : આને ઉખેડીને ફેંકી દોને! હું જિંદગીમાં ઉખેડાઈને ફેંકાયો છું ને જક્કી બનીને ફરી જડ નાખતો રહ્યો છું એટલે હું ગુલાબ વિષે ચિંતાતુર હતો પણ સાથેસાથે આશાવાદી પણ હતો. આ એક ભારે આશ્ચર્યજનક વસ્તુ છે. પાછલી નિરાશાઓ જ્યારે એની છાયાઓ સમેટી લે છે ત્યારે જ આપણને ખબર પડે છે કે એ નિરાશા કોઈ આશાને સેવવા પૂરતી આવીને જ બેઠેલી. એ હિરણ્મય અણ્ડ ફોડીને આશાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ત્યારે આપણે ચકિત થઈ જઈએ છીએ. અહો બત કિમાશ્ચર્યમ્!

એટલે હું અધીર નો'તો. ને આજે સવારે જોઉં છું તો ગુલાબ કુમળાંકુમળાં પાંચેક પાંદડાંના ગુચ્છ (ગુચ્છ જરા ભારે પડે એવો શબ્દ છે – જરાક નાજુક હળવો શબ્દ જોઈએ)નો સમ્પુટ બનાવીને બાલસૂર્યની આતપધારાને પી રહ્યું છે. એની આ સ્વીકૃતિ આજની એક મહાન ઘટના છે. આજે, નકશામાં જેનું નામ આજ પહેલાં જાણીતું નહોતું ને હવે પછી સદાને માટે ભૂંસાઈ જવાનું છે એવા, કોઈક સ્થળે જીગિષુઓ હાઈડ્રોજન બોમ્બ છાનામાના ફોડવાના હશે, પણ એના કરતાંય આ મહાન ઘટના છે. હું કૃતજ્ઞ છું. મારી આત્મીયતાનો અભિષેક એણે સ્વીકાર્યો છે તે બદલ કૃતજ્ઞ છું. અમારા મનનો મેળ સધાઈ ચૂક્યો છે. માનવી માત્ર એકલો અટૂલો નિર્વાસિત, સેન્ટ હેલેનામાંના નેપોલિયનની જેમ, દ્વૈપાયન બનીને જીવી રહ્યો છે. આ પરિસ્થિતિમાં ક્યાંક સેતુબન્ધ શક્ય બને, સીતાનો ઉદ્ધાર કરીને રામ અભિરામ બને... બસ, આટલેથી અટકવું ઠીક છે.

આ પ્રવૃત્તિ, આ પ્રસન્નતાનું સામાજિક દષ્ટિએ શું મૂલ્ય? એ સમાજને હિતકર ખરી? એને અસામાજિક ન શા માટે કહેવી? ને જો એમ હોય તો આવા માણસને દિવાસ્વપ્નમાં રાયનાર નિષ્ક્રિય ને એ જ કારણે સમાજદ્રોહી શા માટે ન કહેવો? જોયુંને, ક્યાંથી ક્યાં સુધી આપણે પહોંચી ગયા! દિવાસ્વપ્ન કે નિશાસ્વપ્ન – સર્જકના ચિત્તનું પરમ ભોજ્ય એ જ છે એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા કરવા જેવી છે. આપણે નવી દુનિયામાં જીવીએ છીએ, સત્યયુગનાં પાપ આપણે કરતા નથી, દરેક યુગ પોતાનાં નવાં પાપ સરજાવી લે છે. આંબાનાં કુમળાં પાંદડાંમાંથી પસાર થઈને આવતો સવારનો તડકો જુઓ, ઊંડા કૂવાની અંદર ઈંટોની વચ્ચેથી ફૂટેલી લીલી ધરો જુઓ. ચૈત્રવૈશાખના આકરા તાપમાંથી માધુર્યને સારવી લેતી આંબા પરની કેરીઓ જુઓ કે પૂનામાં આજુબાજુની ટેકરી પર સાવ અનાવૃત્ત પડીને આતપસ્નાન માણતો કાળો પથ્થર જુઓ (કોણ

જાણે કેમ એ પથ્થરોને જોતાં શાકુન્તલમાંના કણ્વના તપોવનના ઈંગુદીતૈલચિક્કણ મસ્તકવાળા બ્રહ્મચારી યાદ આવી જાય છે) – ને કોણ જાણે શા કીમિયાથી સત્ય અને સ્વપ્ન વચ્ચેની સીમારેખા એકાએક ભૂંસાઈ જતી લાગશે! રવીન્દ્રનાથે બે પ્રકારના સત્યની વાત કહી છે : સત્ય અને આરો સત્ય, એટલે કે સવાઈ સત્ય; સ્વપ્નને સવાઈ સત્ય તરીકે જોઈ શકાય. પણ એમ કરવું એ અસામાજિક કૃત્ય લેખાતું હશે, પણ માણસ વિચિત્ર પ્રાણી છે. એ એકસાથે સત્ય, દ્વાપર, ત્રેતા ને કલિયુગમાં જીવતો હોય છે. એને કયા યુગના માપથી માપશો? ને માપવાનો દુરાગ્રહ શા માટે?

The Twentyfifth Hour નામની રૂમાનિયન લેખક વર્ગિલ ઘોર્ધ્યુની નવલકથામાં તંત્રગ્રસ્ત માનવીની અવદશાનું સમર્થ આલેખન છે. માનવીની માનવતા એ દેવોને માટે પણ પરમ કામ્ય વસ્તુ છે. એ માનવતાનું સર્જન ઈશ્વરનું પરમ ગૌરવ હતું. સેતાને જાણે એ માનવતાનો કાંકરો કાઢી નાખવા તંત્રની કરામત રચી. જ્યાંજ્યાં તંત્ર ત્યાંત્યાં સરમુખત્યાર એવા પ્રમેયમાં અતિવ્યાપ્તિનો દોષ હવે કાઢી શકાય એમ નથી. એ તંત્રજાળમાં પડ્યા પછી માણસને મોઢે ‘સ્વતંત્રતા’ શબ્દનો સંકેત સમૂળગો બદલાઈ ગયો છે. હવે ‘શાન્તિ’ શબ્દની પણ એ જ દશા થઈ છે. શાન્તિનો મંત્રજાપ બેયોનેટને મુખે સાંભળીએ ત્યારે સ્વપ્નમાં છીએ કે જાગૃતિમાં તેની ફરી એકવાર ખાતરી કરવી પડે છે. આપણો જમાનો દરેકેદરેક વસ્તુને સંહારશસ્ત્રમાં પલટી નાખવાની અજબ કળા સિદ્ધ કરી ચૂક્યો છે. શબ્દ પણ કેવું કારમું શસ્ત્ર બની શકે છે તે જોવા જો હિમ્મત હોય તો પાણિનિને અહીં આવવાનું નિમંત્રણ છે.

મન સમક્ષ એક વિચિત્ર દશ્ય ખડું થાય છે; સરમુખત્યાર (આ શબ્દ નહીં રુચતો હોય તો ‘મહામાનવ’ ‘અતિમાનવ’ – ગમે તે વાપરો) મોટા જનસમૂહને સંબોધી રહ્યો છે. એના દર્શન માટે બધા ઊભા થઈ ગયા છે. પવનમાં વનવૃક્ષની શાખાઓ ડોલે તેમ ટોળું ડોલી રહ્યું છે. બધા ઊભા થઈને આગળ વધે છે. ભારે ભીડ છે, માણસ માણસને ભીંસે છે. એક વાર મહેરામણમાં પડ્યા પછી ઊગરવાનો આરો નથી. એમાંનો એક ઊભો ઊભો જ રૂંધાઈને મરી જાય છે. પણ એને ભૂમિશય્યા પ્રાપ્ય નથી, તસુમાત્ર જગ્યા ખાલી નથી. આથી એ મરેલો છતાં ટોળાંની સાથે આગળ વધે છે. પાસેના એક માણસના પર એનો ભાર ફેંકાય છે (ને મરેલો માણસ જીવતા કરતાં ભારે હોય છે)ને એ ચિઢાઈને બોલી ઊઠે છે : ભાઈ જરા જોઈને તો ચાલો. ત્યાં એકાએક એની નજર પેલાની ફાટી આંખો તરફ પડે છે. એને પોતાને વિશે પણ શંકા જાય છે : હુંયે મરેલો છતાં આની જેમ આગળ તો નથી ધસ્યે જતોને!

જે ખરેખર જીવતો હોય છે તેને દિવસમાં દસ વાર પોતે મરી તો નથી ગયોને એની ખાતરી કરવાના પ્રસંગો આવે છે. મર્યા પછી મરી ચૂકેલાના અધિકાર ભોગવવાની પણ બંધી છે.

બીજી એક વાત યાદ આવે છે (ઘણું કરીને સમરસેટ મોમની) : પરપીડનમાં જ જીવનરસ પ્રાપ્ત કરી શકતા એક માણસનું એમાં ગજબનું આલેખન છે. એ પરપીડનના ચક્રમાં એવો તો ફ સાય છે કે પરપીડનની નવીનવી તરકીબ શોધવાની પ્રવૃત્તિ જ આખરે એને ભરખી જાય છે – એ આપઘાત કરીને મુક્તિ પામે છે. પરપીડન આખરે આત્મપીડન જ નથી? પણ આવા સાવ સીધાસાદા સત્યના સાક્ષાત્કાર માટે બહુ મોટું મૂલ્ય ચૂકવવું પડે છે.

જાન્ય કાફકાની એક નીતિકથા પણ કહી દઉં : માણસોના નેતાને એકાએક મધરાતે સૂઝ્યું કે માનવીનું કીર્તિમંદિર રચવાનું મુહૂર્ત આવી પહોંચ્યું છે. બસ, હુકમ થતાં વાર બધા માનવીઓ ઊમટી પડ્યા. સંગેમરમરના શ્વેત શિલાખણડ હાથ લાગ્યા. સ્તૂપ રચાવા લાગ્યો. પ્રભાત થાય તે પહેલાં તો ઇમારત ખડી થઈ ગઈ. પ્રભાતના પહેલા કિરણને અજવાળે માનવીઓના નેતાએ એ ઇમારતના પર નજર કરી. જોયું તો પથ્થરે પથ્થરે માનવીનાં કાળાં કરતૂતની કથા કોઈએ ટાંકી દીધી હતી! આખરે એ વાત જ અમર થઈ ગઈ!

આ ઘટનાઓ – કથાઓ આપણા યુગની દ્યોતક છે. માનવજાતિના કલ્યાણને માટે પ્રવૃત્તિ આદરવી જોઈએ. મારામાં જે માનવ વસે છે તેને જો એક મુહૂર્ત માટે પણ તૃપ્ત કરી શકું તો એ માનવજાતિના કલ્યાણનું કાર્ય કહેવાય કે નહીં તેની ખબર નથી. પણ એમ કરવાથી કશીક કૃતાર્થ તાનો રોમાંચ થાય છે. તમે કહેશો : એ તો આત્મપ્રવંચના! હું કહીશ : પ્રવંચના કરવા જેટલોય આત્મા મારી પાસે બચ્યો છેને!

જવા દો એ વાત. એક વાતનું આશ્વાસન છે, આશ્વાસન શા માટે, આનંદ છે કે આવતીકાલે બીજાં વધુ પાંદડાં પ્રકટાવી ગુલાબ મને ચકિત કરી દેશે.

એ પાદપશિશુને પોશેપોશે સૂર્ય(પૂષ્પ) સવારે પ્રાશન કરાવશે. એ આતપપ્રાશનસંસ્કારમાં હાજર રહેવાનું તમને હાર્દિક નિમંત્રણ છે.

એક વાત કહેવી રહી ગઈ : સવારે માથામાંનો ધોળો વાળ જોઈને ચિરંજીવીએ સાવ સહજ રીતે પૂછ્યું : ‘આ તમારો વાળ ધોળો કેમ થઈ ગયો?’ જીવનમરણનો પ્રશ્ન હતો. મેં જવાબ વાળ્યો : ‘તું મારી પાસે સૂએ છે ને તને રોજ રૂપાંપરી રાતે આકાશમાં રમવા ઉપાડી જાય છે. એની રૂપેરી પાંખની રજ જરાક ખરી ગઈ તે મારા વાળને લાગી.’ શિશુએ ખુશ થઈને કહ્યું : ‘તો તો હું પરીને કહીશ કે મારા મોટાભાઈનું આખું માથું રૂપેરી કરી નાંખો.’

[‘જનાન્તિકે’ નિબંધસંગ્રહમાંથી]

હાસ્ય

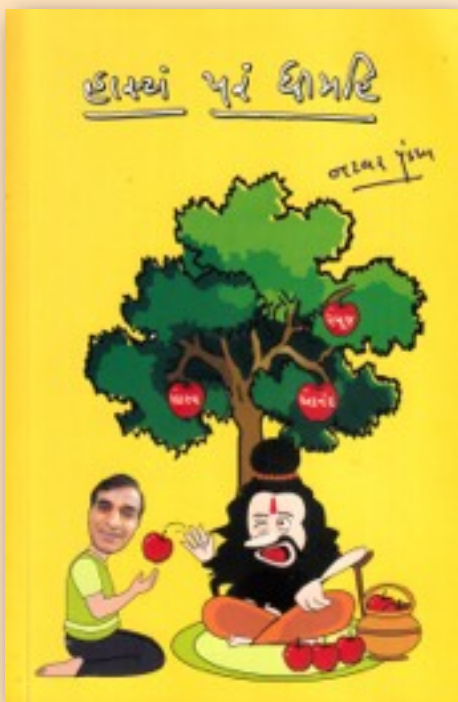
મંચસ્થ, મંચોત્સુક અને મંચબ્રષ્ટ મહાનુભાવો

નટવર પંડ્યા

મંચસ્થ થયેલો મનુષ્ય સ્વર્ગ મળ્યા જેટલો આનંદ અનુભવે છે. તેથી જ કેટલાક મનુષ્યો સ્વર્ગસ્થ થવાની ઘડી સુધી મંચસ્થ થવાની મથામણ કરતા હોય છે. આપણે ત્યાં મંચસ્થ થયેલા મનુષ્યોને ‘મંચસ્થ મહાનુભાવ’ કહેવાનો રિવાજ છે, જેને ‘મંચબ્રષ્ટ’ મનુષ્યો કુરિવાજ ગણે છે. કારણ કે મંચસ્થ થવાની મથામણમાં સરેઆમ નિષ્ફળ નીવડેલા મનુષ્યોને મંચ પર બેઠેલા દરેક સાથે ‘મહાનુભાવ’ શબ્દ જોડાય તે તેમના કાનમાં કાનખજૂરો ઘૂસી ગયા જેવી પીડા આપે છે.

મંચના દાયરામાં (કવરેજ ક્ષેત્રમાં) આવતા લોકોના ત્રણ પ્રકાર છે. એક મંચસ્થ મહાનુભાવો, બીજા મંચોત્સુક મહાનુભાવો અને ત્રીજા મંચબ્રષ્ટ મહાનુભાવો! મંચસ્થ મહાનુભાવો એ એવા ભાગ્યશાળી લોકોનો ગણ છે કે જેઓ મંચ પર સ્થાન મેળવવામાં સફળ થયા છે. અલબત્ત, બીજાને નિષ્ફળ બનાવીને જ! મંચક્ષેત્રે-કુરુક્ષેત્રે સફળતા આ રીતે જ મળે છે. અહીં તો ‘સિદ્ધિ તેને જઈ વરે જે મંચ પર પહોંચી જાય.’ તેથી જ મંચ પર પહોંચવા માટે ઘણા પ્રયત્ન કરવા પડે છે. માણસ ગમે તેટલો મંચને લાયક હોય તો પણ આજના સમયમાં ગુણવત્તાના ધોરણે તે મંચ પર સ્થાન મેળવી શકતો નથી. પણ જો તે મંચની નજીક પહોંચી ગયેલાઓને નિષ્ફળ બનાવવામાં સફળ નીવડે તો જ મંચસ્થ થઈ શકે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે નિર્જીવ કુદરતી આફતો કરતાં સજીવ આફતો વધુ વિનાશક હોય છે. તેથી જ હજારો મીટર ઊંચા એવરેસ્ટ પર આરોહણ કરવા કરતાં એકાદ મીટર ઊંચા મંચ પર આરોહણ કરવું વધારે અઘરું હોય છે. કારણ કે એવરેસ્ટના માર્ગમાં નિર્જીવ વિઘ્નો હોય છે, જ્યારે મંચના માર્ગમાં સજીવ વિઘ્નો હોય છે. તેથી જ માઉન્ટ એવરેસ્ટ કરતાંય મંચનો માર્ગ વધુ દુર્ગમ હોય છે. તેથી જ માત્ર મંચસ્થ થવાથી ‘ઇંડરિયો ગઢ જીત્યા’ એમ માની લેવું ભૂલભરેલું છે. જેમ અમુક દુર્ગમ પહાડોની ટોચે પહોંચ્યા પછી ત્યાં પણ એક નાનકડું છતાં વધારે કપરું

એવું શિખર હોય છે. એ જ રીતે મંચ પર માઈક નામનું ગુરુશિખર હોય છે. એટલે મંચસ્થે મંચ પર પહોંચવાની મથામણમાં સફળ થયા પછી માઈક સુધી પહોંચવાની નવી મથામણ શરૂ કરવી પડે છે. કારણ કે ‘રાત થોડી ને વેશ ઝાઝા’ની જેમ જ અત્રે ‘સમય થોડો અને મહાનુભાવો ઝાઝા’ હોય છે. ‘માઈક એક, મહાનુભાવો અનેક’ની સમસ્યા દરેક મંચને યુગોથી પીડી રહી છે. તેથી જ જ્યારે મંચ પર વધારે મહાનુભાવો હોય છે ત્યારે દરેક મહાનુભાવ, બીજા મહાનુભાવ માટે ચિંતાનો વિષય બની જાય છે. છેવટે કેટલાક નિર્દોષને વધેરી નાખવા પડે છે. (એમનાં જ ભાષણો સાંભળવાલાયક હોય છે.) તેના બદલે શ્રોતાઓને દશ્ય-શ્રાવ્ય એમ એકેય રીતે માફક ન આવે એવા જમાનાના ખાધેલ વક્તાઓને તક આપવી પડે છે. આ રીતે તેઓ બીજાની તકોનું વિસર્જન કરીને પોતાની તકનું સર્જન કરે છે. જે રીતે ભૂખ્યો વાનર કેળું ઝડપે એ રીતે તક ઝડપ્યા પછી તેઓ તેમના પછીના વક્તાના સમયનો શિકાર કરે છે. માઈકને લગભગ ગળી જવાની અણી પર આવી ગયેલા વિકરાળ વક્તાને પાછા ખેંચી લેવા માટે તેના પછીના મંચસ્થ મહાનુભાવ વ્યથિત થઈ જાય છે. પોતાની વ્યથાને વ્યક્ત કરવા માટે તેઓ કેટલાક સાંકેતિક તરંગો વહેતા મૂકે છે. ક્યારેક તેઓ મોટેથી ખાંસી કે ખોંખારા ખાય છે. ક્યારેક જોડાવાળો પગ મંચ પર પછાડે છે. (મૂળ ઇચ્છા તો જોડો ફટકારવાની હોય છે.) ક્યારેક તેઓ અયોગ્ય સમયે તાળીઓ પાડે છે. ચકોર સંચાલક આવા તરંગોને સમજી જાય છે અને જે ઝુંડની પકડમાંથી ભગવાન વિષ્ણુએ ગજરાજને છોડાવ્યો હતો એમ વક્તાના મુખેથી માઈક છોડાવવામાં સંચાલક સફળ થાય છે. આવી પવિત્ર ઘટનાથી (ત્યાર પછીના વક્તા માટે પવિત્ર ઘટના, વર્તમાન માટે અપવિત્ર!) પછીના વક્તાનું મન મોર બની થનગનાટ કરવા લાગે છે. જે રીતે પરણીને ઘેર પધાર્યા પછી વરરાજા નવવધૂના શયનખંડમાં જવા ઉત્સુક હોય છે એટલા જ ઉત્સુક ત્યાર પછીના મહાનુભાવ માઈકને મળવા માટે હોય છે. શબ્દો તેમના હેયેથી છેક હોઠ સુધી હડિયાપટ્ટી કરતા હોય છે. પણ થોડીવારમાં તે માઈકોત્સુક મહાનુભાવને લાગે છે કે, ‘આ તો બકરું કાઢતાં ઊંટ પેઠું.’ કારણ કે પેલા વિકરાળ વક્તા પાસેથી માઈકમોક્ષ કરાવ્યા પછી સંચાલકના મુખેથી વિદ્વત્તા, તત્ત્વજ્ઞાન અને લોકસાહિત્ય મિશ્રિત વાક્યધારા વહેતી થાય છે. વળી તેમાં ચિંતકશૈલીનો શબ્દપ્રપંચ ભળે છે, તેથી ઉપદ્રવ વધે છે. આ રીતે સંચાલક ખુદ રક્ષકમાંથી ભક્ષક બને છે. તેથી માઈકોત્સુક મહાનુભાવ તક્ષક બને છે અને ફૂંફાડો મારવાની તૈયારીમાં હોય છે. કારણ કે તેમના ઘણાબધા સમયનો સંચાલકે શિકાર કરી નાખ્યો હોય છે. છેવટે ઉદ્ઘોષકે ગોખેલા સાહિત્યમાંથી કેટલોક જથ્થો વપરાઈ જતાં તેણે અટકવું પડે છે. કારણ કે હજુ લાંબી મજલ કાપવાની હોય છે અને જથ્થો મર્યાદિત હોય છે. તેથી તેણે ત્યાર પછીના વક્તાના નામની ઘોષણા કરવી પડે છે.

જોકે તેમના નામની ઘોષણા પહેલાં જ તે વક્તા હસતા ચહેરે ખુરશીમાંથી ઊભા થઈ ચૂક્યા હોય છે. છેવટે તેમનું નામ બોલતાંની સાથે જ તેઓ જેટ ઝડપે માઈક તરફ આગળ વધે છે. અત્યાર સુધી તેઓ વારો આવવાની વ્યથા અનુભવી રહ્યા હતા. તે વ્યથા હવે તેમના પછીના મહાનુભાવના શિરે જાય છે અને તેઓ મુક્ત કંઠે કથા શરૂ કરે છે. આ રીતે મંચ પર કથા અને વ્યથાના સમાંતર પ્રવાહો વહેતા હોય છે. આથી અત્યાર સુધી મંદ-મંદ મુસ્કુરાઈ રહેલા તેના પછીના મહાનુભાવના ચહેરા પર ચિંતાનાં વાદળો છવાઈ જાય છે.

મંચનો એક મૂળભૂત નિયમ એ છે કે મંચસ્થ મહાનુભાવોએ કારણ-અકારણ મુસ્કુરાવું પડે છે, ચહેરો હસતો રાખવો પડે છે. જોકે મુસ્કુરાવાના મુદ્દે મંચક્ષેત્રે બે તદ્દન વિરોધી વિચારધારાઓ પ્રવર્તે છે. મંચસ્થ થયેલા કેટલાક મહાનુભાવો મુસ્કુરાવાની વિચારધારામાં માને છે. જ્યારે અન્ય મહાનુભાવો દઢપણે માને છે કે મંચસ્થ થયા પછી, ‘અથથી ઇતિ’ સુધી ચહેરો ગંભીર રાખવો જોઈએ. તેઓ ‘ગંભીરતા એ જ ગરિમા’માં

માને છે. તેઓ માને છે કે ગંભીરતાને કારણે જ મંચનું ગૌરવ વધે છે, તેથી તેઓ છેક સુધી ગંભીર રહે છે. ચહેરા પરના ભાવોમાં ગંભીરતા અને શોક વચ્ચે પાતળી ભેદરેખા છે. તેથી ઘણીવાર તેમના ચહેરાના ભાવો ગંભીરતામાંથી શોક પ્રદેશમાં સરી પડતા હોવાનું માલૂમ પડે છે. તેથી શ્રોતાઓને તેમના ચહેરા પર રાષ્ટ્રીય શોકની ઝાંખી થાય છે. કેટલીકવાર તેમની ગંભીરતાની માત્ર એટલી બધી ઊંચી હોય છે કે શ્રોતાગણમાંથી થોડા-ઘણાના ચહેરા પર વધ્યુંઘટ્યું સ્માઈલ પર હિજરત કરી જાય છે અને સર્વત્ર ગંભીરતાનાં વાદળો છવાઈ જાય છે. આવા ગંભીરતિગંભીર મહાનુભાવોને કારણે ભલભલી સભાઓ શોકસભામાં ફેરવાઈ જાય છે.

આ તો થઈ મંચ પરની વિચારધારાની વાત, પરંતુ મંચ નીચેની વિચારધારાઓનું શું? મંચ નીચે બેઠેલામાં ‘મંચોત્સુક મનુષ્યો’નો સમાવેશ થાય છે. તેઓ ‘ઉંમરલાયક લગ્નોત્સુક’ મુરતિયા જેટલા જ મંચોત્સુક હોય છે. (અત્રે યાદ રહે કે જેમ-જેમ ઉંમર વધે તેમ-તેમ લગ્નોત્સુકતા વધતી જાય છે.) તેમના હોઠ સુધી આવેલો પ્યાલો ઝૂંટવાઈ ગયો હોય છે. આમ છતાં તેઓ આ વખતના ટાંટિયાખેંચ મહાકુંભમાં ભલે હાર્યા, પણ હિંમત નથી હાર્યા હોતા. તેઓ મનોમન કહેતા હોય છે કે, ‘આવતા વખતે અમે મંચ પર જ હોઈશું અને જો અમે નહિ હોઈએ તો મંચ જ નહિ હોય.’ એવી દૃઢતા સાથે તેઓ મંચ સામે નીચે બિરાજેલા હોય છે. આથી, તેમના ચહેરા પર શોકને બદલે વિદ્રોહના ભાવો જોવા મળે છે. તેઓ મંચસ્થ મહાનુભાવો સાથે સતત આંખ મિલાવવાની કોશિશ કરતા હોય છે. પણ ઉપરવાળા એમ કરવાનું ટાળે છે અને પોતાની આંખો ટાઢી થાય એ દિશામાં આંખો માંડે છે.

અત્રે સૌથી કરુણ સ્થિતિ ત્રીજા પ્રકારની હોય છે. જો કે તેઓ કરુણ દેખાતા હોવા છતાં અંદરથી સુષુપ્ત જ્વાળામુખી જેવા હોય છે. આ ત્રીજો પ્રકાર છે ‘મંચભ્રષ્ટ મહાનુભાવોનો,’ કારણ કે આજ સુધી જે મંચ તેમને સ્વર્ગના સુખની અનુભૂતિ કરાવતો હતો એ જ મંચ આજે તેમની પીડાનું કારણ બન્યો છે. વર્ષોથી તેઓ તેમના પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રીની પેઢીનાં પગથિયાં ચડતા હોય એટલા આત્મવિશ્વાસથી મંચ પર ચડી જતા હતા. પણ આ વખતે તેઓ ઓવર કોન્ફિડન્સમાં રહ્યા અને મંચકારણમાં થાપ ખાઈ ગયા અને તક મળતાં જ કેટલાક કાબાઓએ તેમને મંચભ્રષ્ટ કર્યા. (કા.બા. – કારોબારીના સભ્યો) આથી તેમના ચહેરા પર કોઈના બેસણામાં આવ્યા હોય એવા ભાવ જોવા મળે છે. જો કે આવા સમયે તેઓ પોતાના ઘેર જતા રહે તો ‘દેખવું નહિ ને દાઝવું નહિ’ના ધોરણે શાંતિ મેળવી શકે છે પણ અનેકવાર મંચસ્થ થયા પછી તેઓ મંચમુક્ત થઈ શકતા નથી. ઉંમરની દૃષ્ટિએ તેઓ પંચમહાભૂતમાં ભળી જવાની તૈયારીમાં હોય છે. આમ છતાં તેમને દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે કે આવતા વખતે આપણે (જો સ્વર્ગસ્થ નહિ થયા હોઈએ તો) મંચસ્થ થઈશું જ. આમ તેમને મંચની હીચકી આવ્યા જ કરે છે. આ બધું જોતાં એમ ધારી શકાય કે કેટલાંક વર્ષો પછી તેમનો દેહ નહિ પણ તેમનો આત્મા તો મંચ પર હશે જ. જો કે તેમાંથી કેટલાકને લાગી આવે છે અને ‘પોતે હવે પછી ક્યારેય મંચ પર નહિ બિરાજે’ એવી ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આવી કઠોર પ્રતિજ્ઞા કરવા છતાં પણ તેમણે ધાર્યા મુજબનો ખળભળાટ મચતો નથી. વળી, તેમને મંચભ્રષ્ટ કરનારાઓ ‘ટાઢે પાણીએ ખસ ગઈ’ના ધોરણે નિરાંત અનુભવે છે. આટઆટલી વ્યથાઓને અંતરમાં ભંડારી દઈને તેઓ બીજા લોકોના મોંએ તો એમ જ કહેતા હોય છે કે ‘આપણે તો એક જ બાબતમાં માનીએ છીએ કે કાર્ય ચાલુ રહેવું જોઈએ. બાકી મંચ પર ગમે તે બેસે તેનાથી શો ફરક પડે છે? અમે તો વર્ષોથી કહીએ, છીએ કે ‘હવે આ બધું નવી પેઢી સંભાળે.’ બાકી મનોમન તો તેઓ ‘પેઢીને કઈ રીતે ઉઠાડવી’ તેની જ વેતરણમાં હોય છે.

કાવ્ય

(રાયપુર ચકલામાં જીવરામ જોશીની વાર્તા ૪-૧૪-૧૮-૧૯/૭/૨૦૧૮)

મિયાં ફૂસકી-જીવરામ જોશી સંવાદ

હરીશ મીનાશ્રુ

રાયપુર ચકલામાં જીવરામ જોશીજીને

સપનાંની સોંસરવા મળ્યા મિયાં ફૂસકી
અમને તો દાદુ તમે અળગા કીધા રે
જાણે તમે રે કમોદ અને અમે સાવ કુશકી

ઊછરતી કેટલીય પેઢીઓને રાજી કીધી તોય જાણે ક્યારેકટર અમે સાવ
રેંજીપેંજી

ગુજરાતી કોણ વાંચે? – ઘેર ઘેર ટીવી મહીં ગુલતાન એકીટશે
ટાબરિયાં ઈંગરેજી

અડૂકિયા દડૂકિયા ગુમ હવે, ઘેર ઘેર
ડોરેમોન છોટા ભીમ નોબિતા ને ચુટકી
રાયપુર ચકલામાં જીવરામ જોશીજીને
સપનાંની સોંસરવા મળ્યા મિયાં ફૂસકી

જીવરામ નહીં, હવે રામજીના જીવ અમે : અમરાપુરીમાં હું ને
વ્હાલેશરી ડિઝની
મિની મૂષકીની સાથે ફૂસકી ય હોય એવી તજવીજ કરું એનિમેટેડ
સિરીઝની :

તભા ભટ લાડુ સાથે દાળનો સબડકો ને
રેપન્ઝલ ભરે કપુચિનો કેરી ચૂસકી
રાયપુર ચકલામાં જીવરામ જોશીજીને
સપનાંની સોંસરવા મળ્યા મિયાં ફૂસકી

પ્રવાસ

ઉપવનની વાટે ફૂલોની સાથે...

રાજીવ રાણે

દક્ષિણ આફ્રિકા સારું એવું પરિચિત લાગતું હતું. અપરિચિતતામાંથી જન્મતા સૂક્ષ્મ ઓથારના ખ્યાલો અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. સફરનો સૌથી રોમાંચક તબક્કો હવે શરૂ થઈ રહ્યો હતો. હવે પછીનાં ત્રણ સપ્તાહ માટે યજમાનની છત્રછાયામાં નહીં, અમારે બંનેએ એકલાં, અલગારાં દૂરદૂરના પ્રદેશોની સફર કરવા નીકળી પડવાનું હતું. જો'બર્ગથી પ્લેનબર્ગ થઈને છેક કેપટાઉન અને કેપ ઓફ ગૂડ હોપ સુધી લંબાતી અમારી સફર અમે ટ્રાન્સલક્સની મહાકાય લક્ઝરી બસમાં શરૂ કરી. ત્યારે સાંજના પાંચ વાગ્યા હતા. ટ્રાન્સલક્સ અને ગ્રે-હાઉન્ડ કંપનીની બસો ઘણી ઊંચી, અલ્ટ્રા-લક્ઝરિયસ અને એરકન્ડિશન્ડ હોય છે અને નીચેના ભાગમાં સામાન રાખવાની વિશાળ જગ્યા હોય છે.

પ્લેનની મુસાફરીની જેમ 'ચેક-ઇન' કરી સામાન આપી દેવાનો; એના પર લગેજ નંબરની ટેગ લગાડી ટિકિટ પર ચોંટાડવામાં આવે. બસમાં ચારેય બાજુ મોટી કાયની બારીઓ હોવાથી દષ્ટિને અવરોધ ન થાય તે રીતે બધી બાજુ જોઈ શકાય છે. બસમાં ટીવી-વીડિયો તથા ચેનલ સંગીતની સગવડ હોય છે. ટોઇલેટ પણ હોય છે. સૂટ-ટાઈમાં સજ્જ ડ્રાઈવર ખૂબ જ પ્રભાવશાળી લાગે અને કંડક્ટરનું પણ કામ કરે. ડ્રાઈવર કેબિનમાં લગાવેલ માઈક સિસ્ટમથી વખતોવખત સૂચનાઓ આપ્યા કરે. બસમાં એક પરિચારિકા પણ હોય છે; એરહોસ્ટેસની જેમ વખતોવખત ચા-કોફી, સ્નેક્સ પીરસે છે, સૌજન્યરૂપે. દરેક ગામમાં બસ કંપનીની નિર્ધારિત ઓફિસ પર ઊભી રહે છે અને અલગ બસસ્ટેન્ડ હોતું નથી. 'શેલ' નામક અમેરિકન પેટ્રોલકંપનીએ હાઈવે પર ઠેક ઠેકાણે 'શેલ અલ્ટ્રા સિટી' નામક યાત્રીસંકુલ ઊભાં કર્યાં છે, જ્યાં રાતદિવસ ચહલપહલ રહે છે. હાઈવે પરનાં વાહનો અહીં ઘડીક વિસામો લે છે. અહીં સરસ રેસ્ટોરાં તથા ગ્રોસરી-સ્ટોર હોય છે. ફોનની સગવડ હોય છે. સુંદર સ્નાનાગાર હોય છે, જે વિનાશુલ્ક હોય છે. અને જરૂર પડે તો ખૂબ જ વાજબી

દરે રહેવાની કે રાત રોકાવાની સગવડ હોય છે. ખાનગી ગાડીવાળા પર્યટકો પણ અહીંની વ્યવસ્થાનો લાભ લઈ શકે છે. રાત્રે ૧૧ વાગ્યે અમે બ્લૂમફોન્ટેન (Bloomfontein) પહોંચ્યાં. અહીંનાં શહેરોની રોનક રાત્રે પણ જોવાલાયક હોય છે. અત્યંત નિર્જન શહેરમાં મોટાં મોટાં નિયોનબોર્ડવાળી જાહેરાતો ઝબૂકતી હોય. દરેક દુકાન, ઓફિસ કે શોરૂમની લાઇટો ચાલુ જ રાખવામાં આવે છે. જાણે વીજળીના વપરાશની અહીં કોઈને ચિંતા જ નહીં! દુકાનોનાં શટર પાડવામાં આવતાં નથી; જેથી કાયની દીવાલની આરપાર અંદરની સજાવટ જોઈ શકાય. બ્લૂમફોન્ટેન અહીંના ગોરાઓનું શહેર ગણાય છે અને પ્રમુખ કાયદાકીય કચેરીઓ અહીં આવેલી છે. ત્યાંથી જ્યારે બસ નીકળી ત્યારે સંગીત સાંભળતાંસાંભળતાં ઊંઘ આવી ગઈ. નેશનલ હાઈવે નં. ૬ (ઇ) પર બસ ૧૪૦થી ૧૬૦ કિમી પ્રતિ કલાકની ઝડપે દોડતી હતી. દર બે કલાકે ડ્રાઇવર ડ્યૂટી બદલે. દરમિયાન બિનહાંકનાર ડ્રાઇવર એક આરામની ઊંઘ ખેંચી લે. ત્યાં નિયમ અનુસાર દર ૨૦૦થી ૫૦૦ કિમી ડ્રાઇવિંગ કર્યા પછી ડ્રાઇવરે ડ્યૂટી બદલવી જ પડે છે! કદાચ આપણા દેશની જેમ ચોવીસથી છત્રીસ કલાક સતત હાંકી શકનાર દાદાઓ કે બાપુઓ ત્યાં નહીં હોય! બહાર ઝરમરઝરમર વરસાદ પડતો હોય, પણ બસની ગતિ પર કંઈ અસર જણાતી ન હતી. પરોઢિયે ૫.૦૦ વાગ્યે ક્વીન્સટાઉન (Queenstown) આવતાં થોડા મુસાફરો ત્યાં ઊતર્યાં. ત્યાર બાદ બસ પોર્ટ એલિઝાબેથ તરફ આગળ વધતાં અમને ગરમાગરમ ચા-કોફી આપવામાં આવ્યાં.

પોર્ટ એલિઝાબેથને અહીંના લોકો ‘પી.ઈ.’ કહે છે. ઈસ્ટ લંડન અને પોર્ટ એલિઝાબેથ એ દક્ષિણ આફ્રિકાનાં અગત્યનાં બંદરો છે. હિંદી મહાસાગર પર વસેલાં આ શહેરોની ખાસિયત એ છે કે અહીં બારે માસ દક્ષિણ ધ્રુવ પરથી આવતા ઠંડા પવન સખત પ્રમાણમાં ફૂંકાય છે. પવનના સુસવાટા સાથે મોજાંઓને ઊછળતાં જોઈ પ્રવાસનો ઉલ્લાસ વધી ગયો. એમ લાગતું હતું કે જાણે પવનની પાંખે મોજાં ઊડવા માગતાં ન હોય! છેલ્લા વીસેક કિલોમીટરનો રસ્તો દરિયાકિનારે હતો અને રસ્તાની આજુબાજુ ઘણી ફેક્ટરીઓ હતી. પી. ઈ. બંદરે લાંગરેલી મોટી સ્ટીમરો અને સંખ્યાબંધ નાની હોડીઓને ફરતી જોઈ. પોર્ટ એલિઝાબેથ એક સાંસ્કૃતિક મથક છે, જ્યાં વિવિધ પ્રકારનાં બેલેનૃત્ય, ઓપેરા, પાશ્ચાત્ય સંગીતના કાર્યક્રમ અને નાટકો ભજવવામાં આવે છે. અહીં શેક્સપિયરવિખિત નાટકો ભજવતું જ્યોર્જ પાર્ક ખાતે મેનવીલ ઓપન એર થિયેટર છે. અહીંનો દરિયાકિનારો પણ ઉષ્ણ પ્રવાહના કારણે હૂંફાળો રહે છે, જેથી ઘણા સમુદ્રરસિકો અહીં મોજ માણવા, સર્ફિંગ માટે આવે છે. દરિયામાંથી જમીનસંપાદન કરવાની Reclaim કરવાની સરકારની એક મોટી પરિયોજના છે. ૧૯૦૬માં બનાવેલી એક નેરોગેજ રેલવે છે, જે કોલસાથી ચાલે છે અને Apple Express તરીકે જાણીતી છે. પોર્ટ એલિઝાબેથ અને લોરી-લોંગક્લક વચ્ચે આ ટ્રેન દોડે છે. અહીંના Oceanarium (ઓશનેરિયમ), સર્પઉદ્યાન અને ફૂલઝાડનું ટ્રોપિકલ હાઉસ વગેરે પર્યટકોનાં ખૂબ જ માનીતાં સ્થળો છે. શહેરની વચ્ચે પોર્ટુગીઝ નાવિક બાર્થોલોમ્યુ ડાયસના સ્મરણમાં એક ડાયસ ‘કોસ’ છે. શહેરની મધ્યસ્થિત માર્કેટ એ મુખ્ય બજાર છે. અમારી બસ એક ઓફિસ પાસે ઊભી રહી, જ્યાં અમારે ઊતરવાનું હતું. અહીં અમારે બસ બદલવાની હતી. પોર્ટ

એલિઝાબેથથી ઉત્તરે લગભગ ૭૦ કિમીના અંતરે એડો એલિફન્ટ નેશનલ પાર્ક (Addo elephant National park) છે, જે-તે વિસ્તારના હાથીઓની વસતિ ટકાવી રાખવા ૧૯૩૧માં ખાસ બનાવવામાં આવેલો. હાલ અહીં કાળો ગેંડો, જંગલી ભેંસો, જુદાં જુદાં હરણાં તથા ૧૭૦થી વધુ પ્રકારનાં પક્ષીઓ જોવા મળે છે. અહીંથી થોડેક જ દૂર આવેલા પર્વતો વિન્ટરહૂક પર્વતમાળા (Winterhook Mountains) કહેવાય છે, જ્યાંનાં બારમાસી જંગલોમાં ઝૂરબર્ગ નેશનલ પાર્ક (Zoorberg National Park) બનાવવામાં આવ્યો છે. અહીં કાળાં ગરુડ પક્ષીઓનો ઉછેર કરવામાં આવે છે. ઈસ્ટ લંડનથી પોર્ટ એલિઝાબેથ વચ્ચેનો દરિયાકિનારો એટલો સુંદર છે કે આ વિસ્તારને ‘રોમેન્ટિક કોસ્ટ’ પ્રણયભીના દરિયાકિનારાના હુલામણા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પોર્ટ એલિઝાબેથની પશ્ચિમે ફેલાયેલ વિશાળ વિસ્તાર કારૂ (Karoo) તરીકે જાણીતો છે, જે દરિયાઈ સપાટીથી ઊંચાઈ પર છે. વનસ્પતિના અભાવે આ પ્રદેશ ઉજ્જડ રણ જેવો લાગે. બે લાંબી ડુંગરમાળા આઉટેનિકા અને શ્વોર્ટબર્ગ આ વિસ્તારને બે વિભાગોમાં વહેંચે છે. જેને ગ્રેટર કારૂ અને લિટન કારૂ કહેવાય છે.

પોર્ટ એલિઝાબેથથી આગળ વસેલા શહેર જ્યોર્જ સુધીનો લગભગ ૨૦૦ કિમી લાંબો રસ્તો, તેમાં વહેતી નદીઓ અને તેના ધોધના કારણે, ગીચ જંગલો તથા દરિયાઈ લગૂન (laggons) પ્રાણી તથા પક્ષીધનના કારણે એટલો સુંદર છે કે આ વિસ્તારને ‘ગાર્ડન રૂટ’ (Garden Route) કહે છે. વળી, અહીંના સમશીતોષ્ણ હવામાનને કારણે આ વિસ્તારમાં નજર પહોંચે ત્યાં સુધી અનેક પ્રકારનાં ફૂલો ખીલેલાં નજરે પડે છે. આ વિસ્તાર જ જાણે કોઈ બગીચો! એટલે જ ‘ગાર્ડન રૂટ’ ખૂબ જ સાર્થક ઉપમા છે. હવે પછીના પંદર દિવસ અલગ રીતે જ ખૂંદવા અમે અલગારી રખડપટ્ટીએ નીકળી ગયાં હતાં. નાયસ્ના (Nyasna) અને જ્યોર્જ (George) અહીંનાં મુખ્ય સ્થળો છે અને Outshoorn આઉટશૂર્ન એ ઓસ્ટ્રિય ફાર્મ (શાહમૃગ ઉછેરકેન્દ્ર) માટે પ્રખ્યાત છે.

પોર્ટ એલિઝાબેથથી અમારી બસ સમયસર સાડાસાત વાગ્યે સવારે નીકળી. અહીંથી લગભગ ૧૦૦ કિમી દૂર આવેલા પ્લેટેનબર્ગ ગામે અમારે જવાનું હતું. ‘પી. ઈ.’ છોડતાં જ બસ પશ્ચિમ તરફ Nz પર દોડવા લાગી અને ટૂંક સમયમાં ગીચ જંગલવિસ્તાર શરૂ થઈ ગયો. લીલોછમ આ પ્રદેશ વરસાદમાં વધુ ગાઢ લાગી રહ્યો હતો. જાણે લીલોતરી છલકાઈ ન જતી હોય! આછા ધુમ્મસને કારણે હવામાનમાં ઠંડક હતી, પણ બસ સેન્ટ્રલી હીટેડ હતી, એટલે અંદર ઠંડી લાગતી ન હતી. આકાશમાં ઘેરાયેલાં વાદળોને કારણે સૂર્યદર્શન દુર્લભ હતું. અમારી બસ જે વિસ્તારમાંથી પસાર થઈ રહી હતી તે વિસ્તાર Tsitsicama Forest National Park તરીકે જાણીતો છે. Tsitsicama (ઉચ્ચાર સીટસીકામા)નો અર્થ ‘પારદર્શક અને ચળકતાં પાણી’ એવો થાય છે. આ વિસ્તારને સુંદરતા બક્ષવામાં આ બંને નદીઓનો મોટો ફાળો છે. સરકારે આ વિસ્તારને સુરક્ષિત ક્ષેત્ર જાહેર કરેલો છે. અહીં પર્યાવરણ Ecosystemની જાળવણીની પણ ખૂબ જ કાળજી લેવાય છે.

બસ એક પુલના છેડે ઊભી રહી અને અમે સૌ બસમાંથી નીચે ઊતર્યાં. ૧૩૮ મીટર ઊંડી ખીણ પર ૧૮૨ મીટર લંબાઈનો આ પુલ Storms River Bridge જોવાલાયક છે. ઊંચા પથ્થરો અને ઊંડી કરાડો વચ્ચેથી વહેતી સ્ટોર્મ્સ નદી જોઈ શકાતી. નદીની ખીણમાં થઈ દરિયા સુધી ચાલતા જવાય છે. અહીંના વનવિભાગે ઘણી બધી પગદંડીઓ 'Trails' બનાવી છે; જેના પર ચાલતાં પ્રકૃતિના રસિયાઓ નદીના મુખ Storms River Mouth સુધી જાય છે. અલગઅલગ પગદંડીઓને અલગઅલગ નામ આપવામાં આવ્યાં છે, જેમાં સૌથી પ્રખ્યાત Otter Trail છે, જે અહીં મોટી સંખ્યામાં જોવા મળતા Cape Clawless Otter નામના પ્રાણી પરથી પાડવામાં આવ્યું છે. બસમાંથી ઘણાં હરણાં, સસલાં, શિયાળો તથા ખિસકોલીઓ જોયાં. થોડાથોડા અંતરે કોઈ જોવાલાયક સ્થળે બસ ઊભી રહે, જ્યાં ઉતારુઓ ફોટા પાડે, જગ્યાને માણે અને પછી સફર આગળ ચાલે...

જંગલમાં ઠેકઠેકાણે Nature Camp (પ્રકૃતિ શિબિર) છે; જેને ઝાડીઓ વચ્ચે આંખને ખૂંચે નહીં તે રીતે બનાવવામાં આવ્યા છે. આવનાર પ્રકૃતિરસિકોને પર્યાવરણ, પ્રાણી-પક્ષી તથા વનસ્પતિ અંગે માહિતી આપવામાં આવે છે. કુદરતની ફોટોગ્રાફી અંગે પણ શિક્ષણ અપાય છે અથવા રોપ ક્લાઇમ્બિંગ-પર્વતારોહણ વગેરેની ટ્રેનિંગ પણ અપાય છે.

સીટસીકામા ફોરેસ્ટ નેશનલ પાર્ક એ આશરે ૫૦૦ હેક્ટરમાં ફેલાયેલું ગીચ રેન ફોરેસ્ટ છે : જેમાં મુખ્યત્વે યલોવૂડ (Yellow wood), સ્ટિંકવૂડ (Stink wood) અને આયર્નવૂડ (Iron wood) નામનાં ખૂબ જ મોટા કદનાં વૃક્ષો જોવા મળે છે. પુલની સામે એક ૮૦૦ વર્ષ જૂનું રાક્ષસી કદનું ઝાડ જોયું; જેને Yellow wood કહે છે. આ વૃક્ષના થડનો ઘેરાવો જ ૮.૫ મીટર હતો! અહીંની કુદરતી વનસ્પતિને 'ફાઇનબોસ' 'Fynbos' કહેવાય છે. જે એક અલગ પ્રકારની હંસરાજ (Ferns) જાતિની છે અને આ વિસ્તારમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ગ્રૂટ્સ નદી જ્યાં દરિયાને મળે છે એ વિસ્તારને નેચર્સ વેલી (Nature's valley) કહે છે, જે અતિ સુંદર છે.

અહીંનાં ગીચ જંગલોમાંથી લાકડું કાપી જવું, એ નદીઓ અને પહાડી પ્રદેશને કારણે ખૂબ જ વિકટ કામ છે; તેથી જ આ વિસ્તાર માનવીના પંજામાંથી બચી શક્યો છે અને આજ દિન સુધી જેવો ને તેવો જ સુંદર રહી ગયો છે. બરાબર ૧૦.૩૦ વાગ્યે અમે પ્લેટનબર્ગ ગામે પહોંચ્યાં. ત્યાં અમે બે જ ઊતરવાનાં હોઈ ડ્રાઇવરે અને હોસ્ટેસે અમને શુભેચ્છા આપી. સાયવીને જવા કહ્યું! સહયાત્રીઓએ પણ 'Bye! Wish you a good Holiday!' કહી વિદાય આપી. હાઈ-વે પરના પેટ્રોલપંપ પર બસ ઊભી રહેતાં અમે ઊતરી ગયાં!

[‘યાદગાર પ્રવાસો’, સંપાદક સુરેશ દલાલ-માંથી]

મૂળ લેખક બનફૂલ (બંગાળી)

અવર્તમાન

અનુ. રજનીકાન્ત રાવળ

બનફૂલ ઉપનામથી જાણીતા બંગાળી લેખક બલાઈચંદ મુખોપાધ્યાય (૧૮૯૯-૧૯૮૯) વાર્તાકાર, નાટ્યકાર, નિબંધકાર હતા. રજનીકાન્ત રાવળે એમની સુંદર વાર્તાઓના સુવાચ્ય અનુવાદો આપ્યા છે. એમાંની એક વાર્તા અહીં રજૂ કરી છે.

‘હુગલી કેનાલ પ્રોજેક્ટ’માં કામ કરનારા અમે—વિક્રમ, સુભાષ અને હું—ત્રણે અચાનક એ રાતે સોનપુરના ડાકબંગલામાં ભેગા થઈ ગયા. વિક્રમ અને સુભાષ પ્રોજેક્ટ એંજિનિયરના એસિસ્ટન્ટ હતા, હું આર્કિટેક્ટ. એ બેઉ જણાને ખબર નહોતી કે હું આ ડાકબંગલામાં બે દિવસથી આવ્યો છું. રાતના ભોજન બાદ મારા રૂમમાં અમારો અહો જામ્યો હતો. પ્રોજેક્ટની વાતો, કામ અંગેના અનુભવો તથા મીઠી મજાક-ગમ્મત ચાલતાં હતાં ત્યાં રૂમના બારણા આગળ, માથે સોલો હેટ, ખાખી પેન્ટ-શર્ટ પહેરેલા એક પ્રૌઢ સજ્જન આવી ઊભા રહ્યા – પૂછ્યું : ‘મે આઈ કમ ઈન.’

મેં તેમના ભણી ધ્યાનથી જોયું અને જવાબ આપ્યો, ‘યસ, કમ ઈન પ્લીઝ,’

‘થેન્ક યુ.’ કહી તેમણે માથા પરની હેટ બાજુના ટેબલ પર મૂકી, પેન્ટના ખિસ્સામાંથી હાથરૂમાલ કાઢી પસીનો લૂછ્યો. ખુરશી પર બેસતાં તેમણે પોતાનો પરિચય આપતાં કહ્યું : ‘મારું નામ છે ચંદ્રભૂષણ મુખોપાધ્યાય—સી. બી. મુખરજી, રિટાયર્ડ સરકારી નોકર છું, શિકારનો શોખ છે. એટલે આ બાજુ અવારનવાર આવું છું. તમારી બાજુની ૧૩ નંબરની ઓરડીમાં ઊતર્યો છું, થયું તમારી ઓળખાણ કરું.’

અમે સૌએ નમસ્કાર કર્યા અને અમારો પરિચય આપ્યો. હું મુખરજીની તેજસ્વી આંખો અને ભૂખરા રંગની મૂછો ભણી જોઈ રહ્યો. વિક્રમે તેને સિગારેટ ઓફર કરી. પરંતુ તેમણે ‘થેન્ક યુ...’ કહી પોતાના ખાખી કોટના મોટા ખિસ્સામાંથી ચિરૂટ કાઢી સળગાવી.

અમે તેમને આસપાસનાં જંગલ, નદી, પર્વત વિશે... હિંસક પશુઓ વિશે, શિકાર વિશે પૂછવા માંડ્યું. સુભાષે કહ્યું : 'મુખરજી સાહેબ, શિકારનો એકાદ રસિક પ્રસંગ કહો તો આનંદ થાય.'

'હા, કો'ક અનુભવ.' મેં ટાપશી પૂરી.

'અનુભવો અને પ્રસંગો તો ઘણા છે, પરંતુ હું તમને જરા અદ્ભુત લાગે તેવા એક અનુભવની વાત કરું.' ચિરૂટના આગળના ભાગમાં જામેલી રાખ ખંખેરતાં તેમણે કહેવા માંડ્યું : 'એ દિવસે હું બંદૂક ખભે મૂકી ફરતો હતો. નદીના સામે કિનારે ઝાડીમાં એક હરણ દેખાયું હતું, મને હતું કે તેની પાછળ ચિત્તો દોડતો દેખાશે, પણ હરણ અદૃશ્ય થયું અને કોઈ ચિત્તો કે વાઘ ન દેખાયો. ચાલતોચાલતો નદીના પટમાં આવી રેત પર બેઠો. શિયાળાના દિવસો હતા, બપોરનો તડકો સહન કરી શકાય એવો હતો. ચારેકોર રેત અને ઘણો દૂર નદીનો પ્રવાહ, સ્વચ્છ ભૂરું આકાશ અને ટોળામાં ઊડતાં પક્ષીઓ.

થરમોસમાંથી કોંઈ કાઠી પીધી અને ચિરૂટ સળગાવી રેતી પર આડો પડ્યો. ઊંઘનું એક ઝોકું આવી ગયું કે હાથમાંથી ચિરૂટ રેતી પર પડી બુઝાઈ ગઈ. પશ્ચિમ દિશા તરફ જોયું, સૂર્ય અસ્ત થયો હતો. નદીનું પાણી લાલ રંગનું થયું હતું. પ્રકાશ ક્ષીણ થતો જતો હતો. આળસ ખંખેરી ડાકબંગલા તરફ ચાલવાનો વિચાર કર્યો, ચાલવા માંડ્યું, અંધારું થઈ ગયું. પૂનમ હતી એટલે ચંદ્રોદય થઈ ગયો હતો. ધૂળ અને આછા ધુમ્મસમાંથી ચંદ્ર-પ્રકાશ ચારેકોર ફેલાવા લાગ્યો હતો.

હું નદીનો ઊંચો કિનારો ચડી જંગલમાંથી પસાર થતો હતો ત્યાં ક્યાંકથી બાગેશ્રી રાગના મધુર સ્વર સંભળાયા. સંગીતની લહેરો વડે ખેંચાતોખેંચાતો હું ખુલ્લી જગામાં આવી પહોંચ્યો. એક ઊંચા સાગના ઝાડ નીચે સફેદ દાઢીવાળો પુરુષ હાથમાં તાનપૂરો લઈ ગાતો હતો. હું સંગીતનો શોખીન માણસ. પાસે ગયો અને માથું ડોલાવતો વૃદ્ધની સામે પલાં ઠી વાળી બેસી ગયો. ગાયન પૂરું થતાં ગાયકે પૂછ્યું : 'તમે કોણ છો મહાશય? રસ્તો ભૂલ્યા છો કે શું?'

'ના જી, હા આપના દિવ્ય સંગીતથી થોડીક વાર માટે ભાન ભૂલી ગયો.' હું વૃદ્ધની લાંબી શ્વેત દાઢી તથા ચાંદનીમાં ચમકતા ભવ્ય કપાળ તથા ભાવભીની આંખો તરફ જોઈ રહ્યો. થોડી ક્ષણો પછી બોલ્યો : 'શિકાર કરવાના ઇરાદે નીકળ્યો હતો. રાત પડી ગઈ. સરકારી ડાકબંગલા ભણી જતો હતો ત્યાં આપનું ગાયન સાંભળી અહીં આવી પહોંચ્યો.'

'ભલે... ભલે. આ જંગલમાં વળી સંગીતના રસિકજનો ક્યાંથી મળવાના? હું તમારે માટે જલપાન લાવું.' કહી સંગીતકાર ઊભા થયા.

મેં કહ્યું : 'મારે માટે આપ તકલીફ ન લેતા. હમણાં જ થરમોસમાંથી કોંઈ પીધી છે.'

'એમ તે કંઈ હોય. અતિથિ દેવો ભવ. મહેમાનોનું સ્વાગત-સત્કાર કર્યા વગર ચાલે? હરિ ઓમ તત્સત્ કહી અને મધુર હાસ્ય કરતા તે દૂર દેખાતી પર્ણકુટીર તરફ ગયા. નીચા ભગવા ઝભ્ભાની હેઠળ, પગમાં લાકડાની ચાખડીઓ નીરવતામાં 'ચટ્ ચટ્' અવાજ કરતી હતી.

હું જે સાગના ઝાડ નીચે બેઠો હતો તે ઊંચાણવાળી જગ્યાએ આવેલું હતું. ત્યાંથી દૂરનો નદીકિનારો, રેતીનો સફેદ પટ દેખાતો હતો. હું મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ સાધુને હિંસક જાનવરોની બીક નહીં લાગતી હોય? જંગલની વચ્ચે ઝૂંપડી બાંધીને રહે છે. મેં બાજુમાં પડેલી બંદૂક પર હાથ ફેરવ્યો. મને થયું કે કદાચ ઝાડીમાંથી કો'ક વાઘ કે દીપડો નીકળી આવે તો -

એટલામાં સાધુબાબા પિત્તળનો ચમકતો લોટો તથા ફળ લઈ મારી પાસે આવી પહોંચ્યા. લોટામાં ગરમ દૂધ હતું અને હાથમાં મોટું સફરજન. મારા હાથમાં છરી અને સફરજન આપતાં તે બોલ્યા : 'પહેલાં સફરજન ખાવ પછી દૂધ પીવો.'

તેમની આજ્ઞા મુજબ મેં સફરજન કાપી ધીમેધીમે ખાવા માંડ્યું, પછી દૂધ પી લીધું.

‘હું તો ઘણાં વર્ષોથી આ તરફનાં જંગલોમાં ફરું છું, પરંતુ આપને પહેલાં અહીં ક્યાંય જોયા નહોતા.’ રૂમાલ વડે મોં અને હાથ લૂછતાં મેં કહ્યું.

‘દુનિયામાં બધી વસ્તુઓ હંમેશ દેખાતી હોતી નથી.’ કહી તેઓ હસ્યા. ઊજળા દાંત ચાંદનીમાં ચમક્યા.

‘આપ સાધુ થયા...’ મેં અટકતાં કહ્યું.

‘હું કોણ છું તે જાણવું છે ને તમારે?’ બાજુમાં પડેલા તાનપૂરાના તાર છેડતાં તેમણે પૂછ્યું.

‘જી હા, આપને વાંધો ન હોય તો.’

‘હું જાતે પંજાબી બ્રાહ્મણ છું. જન્મ્યો પંજાબમાં પણ મોટો થયો બંગાળમાં. મારા પતિ પણ મારી જેમ ગાયન-વાદનનો ધંધો કરતા. જેસોરના રાજા રામપ્રતાપના દરબારમાં મારા પિતા ગાયક હતા. રામપ્રતાપ શાસ્ત્રીય સંગીતના ભારે રસિયા, સૂરના સમજદાર પણ એવા જ. રામપ્રતાપ રાયના વિશાળ મહેલ જેવા મકાનના એક ભાગમાં અમે રહેતા હતા. રામપ્રતાપનું જીવન વિલાસી હતું. સુરા અને સુંદરીએ એમને તથા એમની જમીનદારીને ખતમ કરી નાખ્યાં. પિતાના મૃત્યુ બાદ હું ભજન-કીર્તન કરતો ભટકતો રહ્યો અને સંન્યાસી થયો. ઘણાં તીર્થસ્થાનોમાં ભટક્યો. મંદિરોમાં ભજનો ગાયાં. છેવટે અહીં આવી ઝૂંપડી બાંધી રહેવા લાગ્યો.’

‘આપ અહીં કેવી રીતે આવી પહોંચ્યા, ઠેઠ પૂર્વ બંગાળથી?’ મેં પૂછ્યું.

‘મેં લોકો પાસેથી સાંભળ્યું કે રામપ્રતાપના મોટાભાઈ શિવપ્રતાપ રાયની હવેલી પશ્ચિમ બંગાળમાં હુગલીને કાંઠે છે. બસ એ હવેલીને શોધતોશોધતો અહીં સુધી આવી પહોંચ્યો.’

‘અને હવેલી?’

‘હવેલી?’ એ વળી પાછા ખડખડાટ હસી પડ્યા. ‘બધું મૃગજળનાં ઝાંઝવાં જેવું. વૈશાખની એક બપોરે અહીં નદીકિનારે શિવપ્રતાપની હવેલી શોધતો હતો. રેતીના પટની સામે પાર એક ભવ્ય મકાનની આકૃતિ જોઈ તે ભણી ચાલવા લાગ્યો. નદી પાર કરીને સામે કિનારે પહોંચ્યો. જોયું ત્યાં કશું જ નહોતું. હા... હા...’ સાધુબાવા હસવા લાગ્યા. ‘કામનાની છાયા.... મૃગતૃષ્ણાની માયા.’

મને થાક અને ઘેન બેઉ ચડ્યાં હતાં. એમ થતું હતું કે સાગના વૃક્ષની છાયામાં જ સૂઈ જાઉં. બાબાજીએ પાથરેલી સાદડી પર પગ લાંબા કરી, બૂટ કાઢી નિરાંતે બેઠો. મારી ઇચ્છા બાબાજી પાસેથી એકાદ બે ચીજ સાંભળી ડાકબંગલે જવાની હતી. સંકોચપૂર્વક મેં તેમને કહ્યું : ‘એકાદ ચીજ સાંભળવાની ઇચ્છા છે.’

‘ડાકબંગલે જવું નથી? ચીજ સાંભળતાં મોડી રાત થઈ જશે.’

‘કંઈ વાંધો નહીં, મારી પાસે બંદૂક છે. હું મોડી રાતે જંગલોમાં ફરવા ટેવાયેલો છું.’

‘ભલે, સાંભળો ત્યારે.’ બાબાજીએ તાનપૂરો હાથમાં લઈને કેદાર રાગ શરૂ કર્યો... ‘સખી શ્યામ કરે અઠબેલી’ ... કેદારના મંદ માદક સ્વરો જંગલના નીરવ વાતાવરણમાં ફેલાવા લાગ્યા. હું માથું ડોલાવતો, હાથ વડે તાલ આપતો એકચિત્તે બાબાનું મધુર કંઠસંગીત સાંભળી રહ્યો હતો.

કેદાર પૂરો થતાં બાબાજીએ માલકોશ શરૂ કર્યો. દૂર દૂરથી હજુ જાણે કેદારના સ્વરોના પ્રતિધ્વનિ સંભળાતા હતા. માલકોશના વિલંબિત સ્વરો ‘મન હરિ દરસ કો તરસત આજ’ સાગની અંધારી ઊંચી ડાળીઓ ચડતા જતા હતા. પછી બાબાજીએ ભૈરવી શરૂ કરી ત્યારે હું લગભગ ઊંઘી ગયો હતો. ચંદ્રમાં ભૈરવીના મધુર, તીવ્ર સ્વરો મનના અંધારામાં જમુનાનાં જળની જેમ મંદ ગતિએ વહેતા હતા.

પક્ષીઓનો કલરવ સાંભળી મેં આંખો ચોળી ચારેકોર જોયું. ત્યાં કંઈ જ નહોતું! બાબાજી કે તેમની ગૂંપડી, તેના તાનપૂરા કે ચાખડીઓનો ક્યાંય અણસારો સુધ્ધાં નહોતો. તો શું મેં સ્વપ્ન જોયું? ના, ના. સાચે જ રાતે તો બાબાજીનું સંગીત સાંભળ્યું હતું. તેમણે ફળ અને દૂધ આપ્યાં હતાં. સાદડી પાથરી મને બેસાડ્યો હતો. બધું એકાએક અદૃશ્ય ક્યાં થઈ ગયું? હું આશ્ચર્ય અને ગભરાટના ભાવો સાથે આસપાસ જોઈ રહ્યો.

આળસ મરડી ઊભો થયો. છતાં મને એમ લાગ્યા કરતું હતું કે હું સ્વપ્નાવસ્થામાં છું. સૂર્યના પ્રકાશ ભણી જોતાં આંખો બંધ થઈ જતી હતી. હું જાણે કો’ક માયાવી લોકમાંથી ધરતી પર ઊતર્યો હોઉં એમ લાગતું. મનમાં બાબાના મધુર સ્વર ગુંજતા હતા.

મુખરજી બોલતા બંધ થયા અને શૂન્ય નજરોથી ખૂણામાં બળતા ટેબલલેમ્પ ભણી જોઈ રહ્યા. અમે ત્રણે શ્રોતા... મૌન... કંઈક વિચારમગ્ન અવસ્થામાં બેસી રહ્યા. છેવટે વિક્રમે શાન્તિનો ભંગ કરતાં પૂછ્યું :

‘મુખરજી મોશાય, તમને આ અનુભવમાં શું રહસ્ય લાગે છે?’

‘રહસ્ય?’ તેમણે ભૂખરા રંગની ભમરો ઊંચી કરતાં સામો પ્રશ્ન કર્યો. ‘રહસ્ય કંઈ નહીં. બાબાજીએ કહ્યું હતું તેમ ‘કામનાની છાયા અને મૃગજળની માયા.’ મુખરજી મોટેથી હસી પડ્યા. ‘ચાલો, રજા લઉં તમારી, રાત ઘણી વીતી ગઈ છે, ફરીથી મળીશું. ગુડ નાઈટ,’ અને મુખરજી તેમની હેંટ હાથમાં લઈ અમારા રૂમની બહાર નીકળી ગયા. અમે બધાએ નમસ્કાર કર્યા.

બીજે દિવસે સવારે હું વહેલો પરવારી મારે કામે જતો હતો ત્યાં બાજુમાં ૧૩ નંબરની રૂમ પર મારી નજર પડી. બહાર તાળું હતું. મુખરજી આ જ રૂમમાં રાતવાસો કરવા રોકાયા હતા. એવું તેમણે અમને કહ્યું હતું. મને નવાઈ લાગી. ‘શું સવારના પહોરમાં જ શિકાર કરવા નીકળી ગયા હશે?’

દરવાજા આગળ આવતાં મેં ચોકીદાર રામસિંહને પૂછ્યું : ‘પેલા ૧૩ નંબરવાળા મુખરજી બાબુ આટલા બધા વહેલા શિકારે નીકળી ગયા?’

રામસિંહ ટોપી બરાબર કરતાં ઊભો થયો અને બોલ્યો : મુખરજીબાબુ તો ૧૩ નંબરમાં રાતે હતા જ નહીં?

‘તેઓ રાતના અમારા રૂમ ઉપર આવ્યા હતા ત્યારે કહ્યું હતું કે હું બાજુના ૧૩ નંબરમાં ઊતર્યો છું.’

‘સાહેબ, મુખરજીને ગુજરી ગયે આજ લગભગ એક વરસ થયું. કેનાલના કામદારોએ તેમનો મૃતદેહ જંગલમાં ઝાડ નીચે જોયો અને તેમણે અહીં જાણ કરી, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે મૃતદેહ જીપમાં અહીં મંગાવ્યો. ડોક્ટરે આવી તપાસ કરી. મોતનું કોઈ કારણ જ જાણી ન શકાયું. મુખરજી સાહેબ કો’કવાર દેખાય છે એટલે જ ૧૩ નંબરને તાળું મારી રાખીએ છીએ.’

હું આંખો ફાડી રામસિંહ ભણી જોઈ રહ્યો.

કાવ્ય

હું જ સાંભળું મને

પ્રફુલ્લ રાવલ

હું જ સાંભળું મને

વચ્ચે વચ્ચે કોનો ટહુકો દોડી આવે કને?

હું જ સાંભળું મને.

બપોર આખી જૂનાં દશ્યો કેવાં રમણે ચડે,

ઢળતા તડકે ધીમી ચાલે દશ્યો ઝાંખાં પડે,

ઝાંખી ઝાંખી છાયા મારી, મારી સાથે લડે.

હું જ સાંભળું મને.

સાંજ પડે ત્યાં પંખીમેળો આંગણ આવી રમે,

કલરવ વચ્ચે સૂની આંખો છાનીમાની ઝમે,

ઝમતી આંખે જોતાં જોતાં આશ સામટી દમે.

હું જ સાંભળું મને.

[‘પરબ’, માર્ચ, ૨૦૧૯]

વક્તવ્ય

ગુજરાતી : લોકભાષા, જ્ઞાનભાષા, ભવિષ્યભાષા

ઉર્વીશ કોઠારી

મને જેટલી ભાષાઓ વાંચતાં-લખતાં આવડે છે, એ બધી જ મને બહુ વહાલી છે. પણ ગુજરાતી ભાષા માટે વિશેષ પ્રેમ છે. કારણ ફક્ત એટલું જ કે એ મને વધારે આવડે છે. માને પ્રેમ કરવા માટે માસીને ઉતારી પાડવાનું મને કદી સમજાયું નથી.

આપણી વહાલી ભાષા કેવી રીતે જીવે છે? ભાષાનું મૂળ કામ પ્રત્યાયનનું—ગુજરાતીમાં કહીએ તો, કમ્યુનિકેશનનું છે. એ જ્યાં સુધી સારી રીતે થતું રહે ત્યાં સુધી ભાષા જીવે. ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિને અને મૌલિકતાને પોતીકું અને આગવું પ્રદાન કરનાર રજનીકુમાર પંડ્યા અને પ્રકાશ નં શાહ અહીં સાથે બેઠા છે. તેમણે અને બીજા ઘણા લોકોએ ભાષાને સૌંદર્ય આપ્યું, ઘરેણાં પહેરાવ્યાં, સુંદર વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં પણ ભાષાનું શરીર તો લોકો છે. લોકભાષા લોકોથી જીવે છે. જ્યાં સુધી ગુજરાતી લોકો છે, ત્યાં સુધી એ જીવવાની. નહીં હોય ત્યારે મરી જશે. તેની અત્યારથી અને ઘણી હદે ખોટી હાયવોય શા માટે? ગુજરાતીને ધબકતી રાખનારા લોકો અત્યારે તો છે, મોટી સંખ્યામાં છે. છતાં ‘ભાષા બચાવો’ની ઝુંબેશ કાઢવી પડે એવી અસલામતી કેમ? તેનું એક કારણ કદાચ એ છે કે એ લોકો ‘આપણા જેવા’ (‘પીપલ લાઇક અસ’) નથી. આપણા ઘરમાં સંતાનો કે સંતાનોનાં સંતાનો ગુજરાતી વાંચતાં-લખતાં બંધ થઈ ગયાં એટલે ‘આપણા જેવા’ કેટલાકને એવું લાગવા માંડ્યું કે ગુજરાતી ભાષા ખતરામાં છે. ભાષા બચાવવાના ઉત્સાહ વિના સહજ ક્રમમાં ગુજરાતી બોલતાં લાખો લોકો આપણી ‘વસ્તીગણતરી’માં કે વિશ્લેષણમાં સહેલાઈથી સ્થાન પામતાં નથી.

ઘણા વખત સુધી માધ્યમની પણ માથાકૂટ બહુ ચાલી : ગુજરાતી માધ્યમ કે ઇંગ્લિશ મીડિયમ? અંગ્રેજીના મોહની ટીકા, તેના મોહથી ચેતવાનું એ બધું જ વાજબી હતું, પણ એક ભાષા આવડશે, તો બીજી આવડશે, એક માટે પ્રેમ થશે, તો બીજી માટે પણ થશે, એવી સમજ કેળવાઈ નહીં. પરિણામે ગુજરાતી પર અંગ્રેજીની ચઢાઈ અને ગુજરાતીનું અસ્તિત્વ જોખમમાં – એવી

જ સ્થિતિ રહી. તેમાં આખું ધ્યાન ગુણવત્તાને બદલે અસ્તિત્વ ટકાવવા પર આવી ગયું. તેમાં બાવાનાં બેય બગડ્યાં. સરેરાશ વિદ્યાર્થીઓને હવે નથી ગુજરાતી સરખું આવડતું, નથી અંગ્રેજી.

આક્રમણની ચર્ચા બહુ ચાલતી હતી, એ ગાળામાં લોકભાષાના અસ્તિત્વ વિશે મને ચિંતા ન હતી. છતાં, એવું લાગતું હતું કે ગુજરાતી જ્ઞાનભાષા બને, તો એ વધારે ઉપયોગી, વધારે પ્રસ્તુત અને એટલે વધારે ટકાઉ બને. પછી સવાલ એ આવ્યો કે જ્ઞાન એટલે શું? આપણે તો ફક્ત ડિગ્રી ને નોકરી આપે તેને જ જ્ઞાન ગણતાં થઈ ગયાં. એન્જિનિયરિંગનાં ચોપડાં ગુજરાતીમાં આવે નહીં, આર્ટિફિશ્યલ ઇન્ટેલિજન્સ ગુજરાતીમાં ભણાય નહીં. તો શું ગુજરાતી ભાષા નકામી કે લુપ્ત થવાને લાયક સમજવી?

પણ જેમજેમ વાંચવાનું થયું, તેમ સમજાતું ગયું કે ગુજરાતી જ્ઞાન તો અઢળક છે. મનુભાઈ પંચોળીનું એક પુસ્તક વાંચવામાં આવ્યું : ‘આપણો વૈભવ અને વારસો.’ તેમાં માંડ અઢીસો પાનાંમાં છેક આર્યોથી લઈને સાતમી સદી સુધીના ભારતના ઇતિહાસનાં જે મહત્ત્વનાં પ્રવાહો અને નિરીક્ષણો તેમણે આપ્યાં છે, તે આશ્ચર્યચકિત કરનારાં છે. આ ઇતિહાસ રાજામહારાજાઓનો નથી, લોકજીવન-સમાજજીવન અને ધર્મનો પણ છે. તેમાં વિગતોનો અને સાલવારીઓનો ખડકલો નથી, મિથ્યાભિમાન નથી ને લઘુતાગ્રંથિ પણ નથી. તે વાંચ્યા પછી જે વિચારભાથું મળે છે, તે વર્તમાનમાં અને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં કામ લાગે એવું છે.

મને થયું કે જો આ જ્ઞાન નથી, તો જ્ઞાન બીજું શું છે? એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પંડિત સુખલાલજીએ લખ્યું છે કે ‘જેઓને ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ વિષે — અર્થપ્રકટસામર્થ્ય વિષે, થોડી પણ શંકા હોય, તેઓને આ પુસ્તક ખાતરી કરી આપશે કે વિદ્યાનાં વિવિધ ક્ષેત્રો ખેડવાની શક્તિ ગુજરાતી ભાષામાં કેટલી છે!’

આ તો એક પુસ્તકની વાત થઈ. આવાં બીજાં ઘણાં પુસ્તકો છે. ગાંધીજીનાં ઘણાં મૂળ લખાણ ગુજરાતીમાં છે, અને તે આપણે મૂળ ભાષામાં વાંચી શકીએ છીએ. એ ટાગોરને બંગાળીમાં, ટોલ્સ્ટોય-કાફ્કા-ચેખવને રશિયનમાં કે મોપાસાંને ફ્રેન્ચમાં વાંચવા જેવી જ વાત છે. આવું ફક્ત ગાંધીજીનાં જ નહીં, બીજા ઘણા ગુજરાતી લેખકોનાં લખાણ માટે કહી શકાય. ઝવેરચંદ મેઘાણીનું ગદ્ય લોકો કે પદ્ય, તેમાં રહેલી સર્જકતા અને તાકાત આજે પણ અનુભવી શકાય અને પ્રસ્તુત લાગે એવી છે. આપણી બારીઓ ખોલે, સંવેદના ખીલવે અને નકરી પ્રાસંગિકતા કે સ્થૂળતામાં રાચતાં ન હોય, એવાં લખાણ ગુજરાતીમાં દરેક સમયમાં વત્તેઓછે અંશે આવતાં જ રહ્યાં છે. પરંતુ મોહગ્રસ્ત વાલીઓ અને પોતાના વિશ્વસાહિત્યના જ્ઞાનનો વટ પાડવા આતુર, જુદી રીતે મોહગ્રસ્ત એવા અધ્યાપકોના પાપે ગુજરાતી લખાણોનું યથાયોગ્ય, સહૃદય મૂલ્યાંકન થયું નથી — થતું નથી.

જ્ઞાનભાષા વિશે હું જ્યારે ચિંતા કરતો હતો, ત્યારે મનમાં એક ખ્યાલ એવો હતો કે જ્ઞાન એટલે વિજ્ઞાન ને ઇતિહાસ. એ ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ કામ કરનારા નગેન્દ્રવિજય, હર્ષલ પુષ્કર્ણા, તેમની આગળ અને પાછળના બીજા ઘણા લોકોએ સરસ કામ કર્યું છે. ‘જ્ઞાન’ની સમજ ગુજરાતીમાં કેળવી શકાય એવું કામ કર્યું છે. છતાં, આપણને સતત અસલામતીનો અનુભવ કેમ થાય છે?

તેનું એક વ્યક્તિગત કારણ તે પોતાનું ઘર. વર્ષો પહેલાં ‘ગુજરાતી બચાવો’ની એક સભામાં એક વક્તાએ કહ્યું કે મારાં પૌત્ર-પૌત્રી મારી સાથે વાત નથી કરી શકતાં, બોલો. આવા કિસ્સામાં તેમના પ્રત્યે પૂરી સહાનુભૂતિ રાખીને કહેવું પડે કે એ તમારો પ્રોલ્ભેમ છે, ગુજરાતનો કે ગુજરાતીનો નથી. જેમને એટલું દાઝતું હોય, તે દુનિયાને ઉપદેશ

આપતાં પહેલાં અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણતાં તેમનાં પોતરાંદોહિતરાંને સાથેસાથે સાદું વાંચવા-બોલવા જેટલું ગુજરાતી આપી ન શકે, તો તેના માટે કોણ જવાબદાર?

ગુજરાતી ભાષા રસાતાળ જેવા બેઠી છે, એવું લાગવાનું બીજું કારણ તે આપણાં છાપાં – તેનાં સરેરાશ લખાણો – ઘણી કોલમમાં આવતી ભાષા. તેમાં એ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે સારી ભાષા, ઉત્કાંત થતી રહેલી ભાષા પ્રસારમાધ્યમોને કારણે નહીં, તેમના હોવા છતાં જીવવાની છે. પ્રસારમાધ્યમોમાં આવતાં લખાણથી ભાષાની એકંદર તબિયત-તંદુરસ્તી ન માપીએ. મુનશી કે ઉમાશંકર કે દર્શકના જમાનામાં પણ મુખ્ય ધારાનાં મોટો ફેલાવો ધરાવતાં અખબારોની ભાષા અંગેની સ્થિતિ ખાસ વખાણવા જેવી ન હતી. તેનો અર્થ એમ નથી કે છાપાંની ભાષાની ટીકા ન કરવી. પણ માત્ર એની ટીકા કરીને જ ભાષાની ચિંતા કે તેની મહાન સેવા કરવાના ભ્રમમાંથી નીકળી જવું.

ચિંતા અને નિસબત વચ્ચે ફરક છે. નિસબત હોય એ માણસ ચિંતા કર્યા પછી બીજું કશુંક કરે. તેને થાય કે માની તબિયત એંસી વર્ષે સારી છે, તો સો વર્ષે પણ સારી રહે તેના માટે હું શું કરું? એવા ઉપક્રમોમાંથી ગુજરાતી લેક્સિકોન જેવાં કામ થાય છે. મારા જેવા ઘણા લોકોનો એકેય દિવસ લેક્સિકોન વાપર્યા વિના નહીં જતો હોય. જે ટેકનોલોજી ભાષા માટે સંકટ લાગતી હતી, એ જ ટેકનોલોજી થકી આખેઆખો ભગવદ્ગોમંડળ પહેલાં વેબસાઇટ પર અને ઘણા વખતથી મોબાઇલના એપ તરીકે ઉપલબ્ધ છે. બીજા કંઈક શબ્દકોશ, કહેવતો, સમાનાર્થી આવ્યા, નવા શબ્દો ઉમેરવાની પ્રક્રિયા પણ ચાલી. ગુજરાતીને ભવિષ્યભાષા એટલે કે ભવિષ્યની પ્રજા માટે સરળતાથી સુલભ અને પ્રસ્તુત બનાવવાનું કામ તે આવાં ઘણાં કામનો સરવાળો છે. રતિકાકા-રતિલાલ ચંદરયાએ ગુજરાતી લેક્સિકોન થકી મજબૂત પાયો નાખ્યો છે. એ કામ પણ એક વાર થઈ ગયા પછી થંભી ન ગયું. તેમાં સતત નવા ઉમેરા થતા રહે છે, તે બહુ આનંદની વાત છે.

મહેન્દ્ર મેઘાણીના જમાનામાં વોટ્સએપ હોત, તો તેમણે આટલી મહેનત કરીને, આગોતરાં લવાજમ ઉઘરાવીને, આટલી ગ્રંથાવલિઓ ને સંપુટો કરવાં પડત? મહેન્દ્રભાઈને જ પૂછી શકાય એમ છે. છતાં હું એવું સમજું છું કે કદાચ ન પણ કરવા પડ્યાં હોત. મૂળ સવાલ વિતરણનો હતો. આપણે ઉત્તમ વસ્તુઓ ચૂંટીએ, પસંદ કરીએ, પછી લોકો સુધી પહોંચાડવાની કેવી રીતે? આજે આપણી પાસે સૌથી મોટી તાકાત, જે નબળાઈ, મર્યાદા કે ભયસ્થાન પણ હોઈ શકે છે, તે છે ટેકનોલોજી. આપણે આપણું ધ્યાન ક્યાં કેન્દ્રિત કરીએ છીએ, તેની પર આધાર છે.

મનુભાઈનું હું જેમજેમ જેટલું વાંચતો જાઉં છું, તેમ મને થાય છે કે આ બધું ફરી ને ફરી કેવી રીતે ચલાણમાં રાખી શકાય? આવું બીજાં પણ ઘણાં લખાણ વિશે થાય છે. આપણે ત્યાં ઘણુંબધું સર્જાયું ને વિસ્મૃત થઈ ગયું. હવે તો દરેક વસ્તુની આવરદા-શેલ્ફ લાઈફ બહુ ઓછી હોય છે. એક વાર કંઈક કરી દેવાથી ઇતિશ્રી થઈ જતું નથી. જેનું અત્યારે મૂલ્ય હોય, પ્રાસંગિકતા હોય, જેમાં રસ હોય, એવી ચીજો આપણી ભાષામાંથી શોધીશોધીને લોકોની સામે મૂકવાનું કામ કરવા જેવું છે. હજુ આપણી પાસે માર્ગદર્શકો છે, જેમણે આ ક્ષેત્રમાં કે આ પ્રકારનું ઘણું કામ કર્યું છે. આપણા વિસ્મૃત જ્ઞાનને એકઠું કરીને વહેતું કરવું, એ મહત્ત્વપૂર્ણ પગલું બની શકે છે. ‘વિશ્વમાનવ’ની કે બીજી ડીવીડી બને તે બહુ આવકાર્ય છે. અત્યાર સુધી વેરવિખેર કે પુસ્તકાલયોમાં કેદ સામગ્રી ડિજિટલ સ્વરૂપે

સંઘરાઈ ગઈ. હવે તેને વહેતી મૂકવાની છે. લખનારના કોંપીરાઈટનું ધ્યાન રાખીને, એ સામગ્રી કેવી રીતે લોકો સુધી પહોંચાડવા માટે અવનવા ઉપાય વિચારવા અને તેમાં ટેકનોલોજીની મદદ લેવી એ કરવા જેવું કામ છે. અત્યારે એક સશક્ત માધ્યમ છે વીડિયો. લોકો એવું કહેતા સંભળાય છે કે આજકાલ લોકો વીડિયો જ જુએ છે. વાત સાચી પણ છે. લોકોને એ ગમતું હોય, તો એ માધ્યમ. તેમાં આપણે આપણી સામગ્રી કેવી રીતે આપી શકીએ, તે આપણે બધા સંસ્થાગત રીતે કે વ્યક્તિગત રીતે વિચારી શકીએ. આ પ્રયાસો વચ્ચે ઓછામાં ઓછું એટલું સંકલન જરૂરી છે કે જેથી એકનું એક કામ લોકો પોતપોતાની રીતે ન કરવા લાગે. જાતને સાવ ભૂંસીને નહીં, પણ થોડી પાછળ રાખીને સામગ્રીને આગળ રાખવાનું કામ કરી શકાય.

અખબારોમાં વિશ્વ માતૃભાષાદિવસની ચિરંતન સ્ટોરી હોય છે કે ગુજરાતી ભાષામાં આટલા વિદ્યાર્થી નાપાસ થાય છે. દર વખતે રોકકળ મચે છે. તેમાં એટલી સાદી વાત ચૂકી જવાય છે કે એ ‘ભાષા બચાવો’નો મુદ્દો નથી. એ ‘શિક્ષણ બચાવો’નો મુદ્દો છે. ગુજરાતી સિવાયના વિષયોમાં પણ અઢળક વિદ્યાર્થીઓ નાપાસ થાય છે અને જે પાસ થાય છે, તેમના સ્તરની તપાસ વળી અલગ જ મુદ્દો છે. તેનો ઉકેલ આણવા માટે ટેકનોલોજી મદદ કરી શકે છે. અમેરિકાના સલમાનખાન દ્વારા ચાલતી ‘ખાન એકેડેમી’ દરેક વિષયના વિભાગ, પેટા વિભાગ પાડીને તેના આઠ-દસ મિનિટના શૈક્ષણિક વીડિયો મૂકે છે. મને હંમેશાં એવી લાલચ રહે છે કે હજુ આપણે ત્યાં ઉત્તમ શિક્ષકો છે. એ લોકોનો જ્ઞાનવારસો આ રીતે વીડિયોમાં સંગૃહીત ન કરી શકાય? જુદાજુદા વિષયોના મુદ્દા-પેટા મુદ્દા પાડીને, ગુજરાતી માધ્યમમાં સારામાં સારી રીતે શીખવતા લોકોના આવા વીડિયો તૈયાર ન થઈ શકે? તેમાં સંકળાયેલા લોકોને મહેતનતાણું મળે, પણ જે બને તે સૌ કોઈ માટે વિનામૂલ્યે હોય. એટલી આર્થિક મદદ કરનારા ન મળે? નાનેથી મોટાં ધોરણનાં પાઠ્યપુસ્તકોને સાચી છતાં સરસ રીતે, વીડિયો સ્વરૂપે તૈયાર કરવાનું કામ પણ ભવિષ્ય માટેનું જ કામ બની શકે છે.

છેવટે, એટલું જ કહેવાનું કે ગુજરાતી ભાષા વિશે બિનજરૂરી હીણપત ન અનુભવીએ અને આપણી ભાષાની સમૃદ્ધિને ઓળખીને, બીજાને નીચા પાડ્યા વિના, તેનું ગૌરવ લઈએ. અમીષ ત્રિપાઠી કે દેવદત્ત પટનાયકની સાથે મનુભાઈને પણ વાંચી શકાય. પછી જાતે નક્કી કરવાનું કે કોણ ક્યાં છે. અને ગૌરવ એટલે ‘આપણે ત્યાં બધું શોધાઈ ગયું છે’ એવી ફેંકાફેંકની વાત નથી, પણ આપણે ત્યાં કેટલું ઉત્તમ લખાયું છે તે જાણીએ, શક્ય એટલું વાંચીએ અને નવી ટેકનોલોજીની મદદથી તેને નવી પેઢી સુધી પહોંચાડી જોઈએ.

સેવા બહુ ખરાબ શબ્દ છે. તેમાં પગ દબાવનારા ક્યારે ગળું દબાવી નાખે, તેની ખબર નથી પડતી. એટલે આ બધું કરતી વખતે માથે ભાષાની સેવાના મુગટો પહેરીને ફરવું નહીં. તેમાં મઝા આવતી હોય તો જ એ કામ કરવું. કામ કરનારને મઝા આવશે, તો તે મઝાનો ચેપ બીજાને પણ લાગશે.

.....

* ગુજરાતી લેક્સિકનના ઉપક્રમે આપેલું ‘રતિલાલ ચંદરયા સ્મૃતિ વ્યાખ્યાન(૨૩-૨-૨૦૧૯.) લેખસ્વરૂપે.

[‘નિરીક્ષક’, ૧, એપ્રિલ, ૨૦૧૯]

વર્તમાનપત્ર-લેખ

ભાષાપ્રેમી છો?

હિમાંશુ કીકાણી

આ વખતે ફરી એક વાર, પહેલાં કેટલાક પ્રશ્નોનો મારો! પણ ચિંતા ન કરશો, આ વખતે આ દરેક સવાલના જવાબ ક્યાંથી મળશે એ પણ કહીશું.

- 'I feel bad' એમ કહેવું જોઈએ કે પછી 'I feel badly?'
- 'who'ને બદલે 'whom'નો ઉપયોગ ક્યારે કરવો જોઈએ?
- વાક્યમાં 'that' અને 'which'નો ક્યારે ઉપયોગ કરાય અને બંનેમાં ફેર શું?
- આ બંનેમાંથી શું સાચું? 'taller than I' કે પછી 'taller than me?'
- ઇંગ્લિશના ઘણા બધા શબ્દોમાં ગૂંચવણ કેમ છે? 'daughter' અને 'laughter' બંનેના સ્પેલિંગ લગભગ સરખા હોવા છતાં ઉચ્ચાર કેમ જુદા છે?
- 'should' અને 'would' ના સ્પેલિંગમાં 'l' કેમ ઘૂસી ગયો?

આ બધા સવાલો વાંચીને તમારાં બે રિએક્શન હોઈ શકે. એક, 'જવા દો, આપણા કામની વાત લાગતી નથી.' અને બીજું, તમને જાણે તમારી દુખતી રંગ દબાઈ ગઈ હોય એવું લાગે!

જો તમને ભાષા પ્રત્યે (પછી વાત ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી ગમે તે ભાષાની હોય) પૂરો લગાવ હોય તો એની બારીક ખૂબીઓ જાણવામાં તમને ચોક્કસ રસ હશે. એ જ કારણે, ઇંગ્લિશના સંદર્ભે વાત કરીએ તો ઉપર આપેલા થોડા સવાલો જેવા સંખ્યાબંધ સવાલો તમારા મનમાં રમતા રહેતા હશે અને તેના ઊંડાણભર્યા જવાબો મળવા મુશ્કેલ પણ લાગતા હશે. યાદ રહે, અહીંથી આગળની વાત માત્ર એવા જ લોકો માટે કામની છે, જેઓ અંગ્રેજી ભાષા પર સારું એવું પ્રભુત્વ ધરાવે છે. એટલું પ્રભુત્વ કે ઉપર લખ્યા એવા સવાલો તેમને થઈ શકે છે!

જો તમે આ કેટેગરીમાં આવતા હો તો તમારે આ બ્લોગ જોવા જેવો છે :

<http://www.grammarphobia.com>

આ બ્લોગ પેટ્રિશિયા ટી. ઓ'કોનર અને સ્ટુઅર્ટ કેલરમેન નામના બે ભાષાનિષ્ણાતો લાંબા સમયથી લખે છે. બંને મૂળભૂત રીતે પત્રકાર છે.

૧૯૭૧માં ગ્રેજ્યુએટ થયેલ પેટ્રિશિયાએ વિવિધ અખબારો ઉપરાંત ન્યૂ યોર્ક ટાઇમ્સમાં પંદરેક વર્ષ કામ કર્યું છે. જ્યારે સ્ટુઅર્ટ ૧૯૬૫થી ડિપ્લોમેટિક કોરસપોન્ડન્ટ અને ફોરેન કોરસપોન્ડન્ટ તરીકે સાઉથ ઈસ્ટ એશિયા, મિડલ ઈસ્ટ, લેટિન અમેરિકા વગેરેમાં કામ કર્યું છે. લાંબો સમય તેમણે દુનિયાનાં યુદ્ધો પણ કવર કર્યાં છે.

છેવટે પેટ્રિશિયા અને સ્ટુઅર્ટ ન્યૂ યોર્ક ટાઇમ્સમાં ભેગા થઈ ગયા. બંનેએ સાથે મળીને આ બ્લોગ લખવાનું શરૂ કર્યું. બ્લોગ પર ઓગસ્ટ, ૨૦૦૬થી અત્યાર સુધીના જુદાજુદા અનેક લેખો વાંચી શકાય છે, જેમાં ઈંગ્લિશ ભાષાની ખરેખર બારીક ખૂબીઓ વિશે, એથી પણ વધુ ઊંડાણભરી સમજ આપવામાં આવી છે. જુદાજુદા શબ્દો કેવી રીતે જન્મ્યા એ જાણવામાં રસ હોય તો પણ આ બ્લોગ તમને કામ લાગશે.

આપણા ભાષામાં ગોંડલના મહારાજા ભગવદસિંહજી, સ્વામી આનંદ ('જૂની મૂડી'), હરિવલ્લભ ભાયાણી ('શબ્દકથા')થી માંડીને રતિલાલ ચંદરિયા (gujaratilexicon.com) વગેરેએ આ દિશામાં જુદી જુદી રીતે સરસ કામ કર્યું છે. અલબત્ત, તેમનું ફોકસ શબ્દો પર વધુ રહ્યું છે. ગ્રામરફોબિયા જેવો કોઈ બ્લોગ આપણી ભાષા માટે પણ શરૂ થાય એવી અભિલાષા! (www.cybersafar.com)

[સાયબર સફર, 'દિવ્ય ભાસ્કર', ૧૦ એપ્રિલ ૨૦૧૮]

લેખક-સંપર્ક

રજનીકુમાર પંડ્યા, અમદાવાદ rajnikumarp@gmail.com

નટવર પંડ્યા, natavarpandya@gmail.com

હરીશ મીનાશ્રુ, આણંદ sumiran1953@yahoo.com

રાજીવ રાણે, બારડોલી rara@dzinerholidays.com

પ્રફુલ્લ રાવલ, અમદાવાદ prafull.raval@yahoo.com

ઉર્વીશ કોઠારી, મહેમદાવાદ uakothon@yahoo.com

હિમાંશુ કીકાણી himanshu@cybersafar.com

ચિત્રકળાકૃતિઓ

હંકુ શાહ

ઝીની ઝીની બીની ચદરિયા, તૈલચિત્ર, ૨૦૦૨

હંકુ શાહ (જન્મ : ૨૬ માર્ચ ૧૯૩૪, વાલોડ, દક્ષિણ ગુજરાત – અવસાન : ૨૧ માર્ચ ૨૦૧૯, અમદાવાદ)

લોક અને આદિવાસી કળાના જાણતલ આ ચિત્રકલાકાર-શિક્ષક-લેખકે વડોદરાની ફાઈન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન, શંખો ચૌધરી જેવી પ્રતિભાઓ પાસે કળાશિક્ષણ મેળવેલું.

એ પછી વેડછીની ગ્રામ-શાળામાં અધ્યાપન, કોલકાતાના વિવર્સ સેન્ટરમાં અને અમદાવાદની નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડિઝાઈનમાં કળા-પ્રવૃત્તિ, પરદેશમાં પણ લોક-કળાનાં આયોજનો, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં લોક-આદિવાસીકળાના સંગ્રહાલયની તેમજ 'ભૂમા' નામે લોકશિલ્પ સંસ્થાની સ્થાપના – એ એમની ઉજ્જવળ કારકિર્દી-કામગીરી.

દેશ-વિદેશમાં ચિત્રપ્રદર્શનો, યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયામાં અધ્યાપન, અનેક ફેલોશિપ ઉપરાંત ગગન-અવનિ પુરસ્કાર (શાંતિનિકેતન), પદ્મશ્રી જેવાં ઘણાં બહુમાનો પ્રાપ્ત કરનાર આ કળાકારનાં ચિત્રોની મુખ્ય વિશેષતા લોકજીવનનાં બિંબોનું સંયોજન – જે અહીં મૂકેલાં ચિત્રકૃતિઓમાં અનુભવી શકાશે.

–પીયૂષ ઠક્કર

The Supreme Consideration is Man
तैलचित्र, २०००

झीनी झीनी बीनी चदरिया तैलचित्र, २००२

मन है इश्क मस्ताना, तैलचित्र, 2002

मंगल माधो नाम उच्चार, तैलचित्र, 2002

हमन है इश्क मस्ताना, तैलचित्र, 2002

એકત્ર ઈ-બુક્સ

ગુજરાતીનાં સ્મરણીય પુસ્તકોની

રમ્ય અને સંતર્પક ઈ-બુક શ્રેણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ । નારાયણ દેસાઈ
અપરાજિતા । પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અમાસના તારા । કિશનસિંહ ચાવડા
અમૃતા । રઘુવીર ચૌધરી
અરધી સદીની વાચનયાત્રા - ૧-૪ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
અલગારી રખડપટ્ટી । રસિક ઝવેરી
અશ્રુઘર । રાવજી પટેલ
આપણો ઘડીક સંગ । દિગ્વીશ મહેતા
કંકાવટી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
કુરબાનીની કથાઓ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ખરા બપોર । જયંત ખત્રી
ખાંભીઓ જુહારું છું । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ગાંધીજીની જીવનયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ । ગિજુભાઈ બધેકા
ગીતામંથન । કિશોરલાલ મશરૂવાળા
જન્મન્તિકે । સુરેશ જોષી
જીવનનું પરોઢ । પ્રભુદાસ ગાંધી
જેલ ઓફિસની બારી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
તિબેટના ભીતરમાં । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ત્યારે કરીશું શું? । લિયો ટોલ્સ્ટોય
દિવ્યચક્ષુ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
પન્થિની । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
પૂર્વાલાપ । કાન્ત - મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
બાપુની છબી । કાકા કાલેલકર
બારીબહાર । પ્રહલાદ પારેખ
ભજનાંજલિ । કાકા કાલેલકર
ભારેલો અગ્નિ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
ભવનું ભાતું । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી । મનુભાઈ પંચોળી
મારા ગાંધીબાપુ । ઉમાશંકર જોષી
મારી હકીકત । નર્મદ
મોરનાં ઈંડાં । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
રખડુ ટોળી । ગિજુભાઈ બધેકા
રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ । નગીનદાસ પારેખ
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
વિદિશા । ભોળાભાઈ પટેલ
દ્વિરેફની વાતો - ભાગ ૧ । રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
વેવિશાળ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
શીંગડાં માંડતાં શીખવશું । મનુભાઈ પંચોળી
શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
સત્યના પ્રયોગો । મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૧ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

સર્વોદય । મોહનદાસ ગાંધી
સાત વિચારયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હાર્ય-માળાનાં મોતી । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હિંદ સ્વરાજ । મોહનદાસ ગાંધી
અવતરણ । સં. રમણ સોની
સમુડી । યોગેશ જોષી
અરૂપસાગરે રૂપરતન । યજ્ઞેશ દવે
અવલોકન-વિશ્વ । સં. રમણ સોની
અસ્તિ । શ્રીકાન્ત શાહ

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ - શ્રેણી

ઈદમ્ સર્વમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રથમ પુરુષ એકવચન (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
ઈતિ મે મતિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પશ્યન્તિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
આત્મનેપદી (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રત્યંચા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઈતરા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
તથાપિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
પરકીયા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઉપજાતિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ગૃહપ્રવેશ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
બીજી થોડીક (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
અપિ ચ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
એકદા નૈમિષારણ્યે (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
વિદુલા (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કથાયક (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
છિન્નપત્ર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
મરણોત્તર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કિંચિત્ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કથોપકથન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કાવ્યચર્યા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
શૃણ્વન્તુ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અરણ્યરુદન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ચિન્ત્યામિ મનસા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અષ્ટમોઅધ્યાય (વિવેચન) । સુરેશ જોષી

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

‘શ્રેષ્ઠ અનિરુદ્ધ’

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના સર્જનાત્મક કામ — કવિતા-વાર્તા-ચરિત્રનિબંધ — માંથી ચયન

સંપાદકો: યોગેશ જોષી અને ઊર્મિલા ઠાકર

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ (જન્મ: ૧૧-૧૧-૧૯૩૫ — અવસાન: ૩૧-૭-૧૯૮૧) ગુજરાતી સાહિત્યના એક મહત્વના વિવેચક, કવિ, વાર્તાકાર, ચરિત્રકાર અને સંપાદક.

સુરેશ જોષી દ્વારા ગુજરાતીમાં અદ્યતનતાનું જે આંદોલન આરંભાયું એના એક મહત્વના વિવેચક અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ. અભિનિવેશ કે ઉદ્દેક વિના, વિશ્વસાહિત્યના પરિશીલનવાળું એમનું વિવેચન પ્રાસાદિકતાના ગુણવાળું હતું. પશ્ચિમના સાહિત્ય ઉપરાંત ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્ર-વિશે પણ એમણે સ્વાધ્યાયો આપેલા. ‘અન્વીક્ષા’(૧૯૭૦) અને બીજા બે વિવેચન-સંગ્રહોમાં એમનું વિવેચન ગ્રંથસ્થ થયેલું છે. વિવેચન ઉપરાંત કવિતા (‘કિમપિ’), વાર્તા (‘અજાણ્યું સ્ટેશન’), ચરિત્રનિબંધોના સર્જક અનિરુદ્ધભાઈનું ધ્યાનપાત્ર પુસ્તક તે ‘નામરૂપ’(૧૯૮૧)નાં ચરિત્રો. ઝવેરચંદ મેઘાણી, કાન્ત જેવા કર્તાઓ અને સુદામાચરિત્ર, મામેરું જેવી કૃતિઓ પરનાં સમીક્ષા-વિવેચનલેખોનાં એમનાં સંપાદનો વિશિષ્ટ અને અધ્યાપકની નિષ્ઠાવાળાં છે. આજીવન ગુજરાતીના અધ્યાપક રહેલા અનિરુદ્ધભાઈ એક પ્રભાવક વક્તા પણ હતા. આ તેજસ્વી, અને હજુ ઘણું આપી શક્યા હોત એવા શક્તિમંત સાહિત્યકારનું બ્લડ કેન્સરની બિમારીથી માત્ર ૪૬ની વયે અવસાન થયેલું.

— રમણ સોની

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ — જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

હવેના આવનારા સમયમાં અનિરુદ્ધભાઈનું સાહિત્ય ઇન્ટરનેટ ઉપર લાવીને સાચવી લેવું અમને અત્યંત જરૂરી લાગે છે. એથી અમારી વિનંતી સ્વીકારી શ્રીમતી નલિનીબહેન તથા તેમના પરિવાર તરફથી મંજૂરી મળતાં આ ‘શ્રેષ્ઠ અનિરુદ્ધ’ નામનું ઈ-પ્રકાશન શક્ય બન્યું છે. એકત્ર ફાઉન્ડેશન તથા સમગ્ર ગુજરાતી વાચકો તેમના ઋણી છીએ.

આ ઈ-પ્રકાશન માટેના સંપાદકો યોગેશ જોષી અને ઊર્મિલા ઠાકરનો ‘એકત્ર’ વતી આભાર માનું છું. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના સમગ્ર સાહિત્યમાંથી પસાર થયા પછી તેમના સર્જનાત્મક કામ — કવિતા-વાર્તા-ચરિત્રનિબંધ — માંથી નિપજેલું આ ચયન આપની સમક્ષ મૂકતાં આનંદ થાય છે. સંપાદનની શરૂઆતમાં શ્રી યોગેશ જોષીનો પ્રવેશક અને સંગ્રહને અંતે સુશ્રી ઊર્મિલા ઠાકરે તૈયાર કરેલી જીવનવહી તે આ સંપાદનની વિશેષતા છે.

<https://ekatra.pressbooks.pub/shresthaniruddh/>

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.